

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT LEUVEN
FACULTEIT LETTEREN
MASTEROPLEIDING GESCHIEDENIS

Een derde geslacht?

Het priestercelibaat in het aartsbisdom Mechelen (1559-1801)

Promotor
Prof. dr. E. Put

Masterproef
ingediend door

TOM BERVOETS

Leuven 2010

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	2
Woord vooraf.....	4
Afkortingen archieven.....	6
1 Inleiding.....	7
1.1 Regelgeving versus realiteit. Een korte <i>status quaestionis</i>	7
1.2 Dekenale visitaties als controle-instrumenten voor de clerus.....	11
1.3 Officialiteitsdossiers als bron voor het zedelijk leven.....	12
1.4 Opzet van deze studie.....	13
2 De historische ontwikkeling van het priestercelibaat: een inleiding.....	15
2.1 Een moeizame ontwikkeling. Evolutie van het priestercelibaat tot aan de vooravond van de Reformatie.....	16
2.2 Kritiek en affirmatie. Kerkelijke kuisheid in de vroegmoderne periode.....	22
3 Tussen Trente en traditie. De kanteling van de katholieke hervorming (ca. 1580- ca. 1620).....	28
3.1 Gesloten deuren en verdachte vrouwen. De misogynie kerkelijke houding.....	28
3.2 ‘Qui amat periculum, peribit in illo’. Vroeg zeventiende-eeuwse theologen uit de Lage Landen over het priestercelibaat.....	32
3.3 Dolende herders en klagende parochianen onder het episcopaat van Mathias Hovius.....	37
4 Biechtincidenten, geruchtenmolens en trouwe meiden. Klassieke scenario’s uit de vroegmoderne tijd.....	45
4.1 Overijverige biechtvaders aan het werk.....	46
4.2 Achterdocht en achterklap.....	49
4.3 Lief en leed in de pastorie.....	52
5 De lastige driehoeksverhouding. Een gevalstudie uit Neerwinden (1765-1773).....	58
5.1 Een ophefmakende bevalling in de pastorie.....	59
5.2 Een mislukte doofpotoperatie. De dreigementen van de pastoor.....	64
5.3 Drie goed geklede meiden, drie onkuise dorpsherders? Stas in de tegenaanval.....	68

6 Besluit	74
Bibliografie.....	79
Bijlage 1: het spotlied over deken De Brie.....	93

Woord vooraf

Het moment waarop mijn fascinatie voor vroegmoderne kerkgeschiedenis ontstond, staat me nog altijd helder voor de geest. Op de traditionele Romereis die veel Vlaamse scholieren elk jaar maken, werd ik getroffen door het overweldigende schouwspel dat de vele barokke kerken in de *Città Eterna* ten tonele brachten. In dergelijke monumentale godshuizen hoefde ik mijn ogen maar even te sluiten om af te dwalen naar het triomfantelijke katholicisme van de zeventiende eeuw, waarin oprechte vroomheid door sommigen misschien maar al te vaak ondergeschikt werd gemaakt aan ideologische scherpslijperij. Doorheen vier jaar historische opleiding kwam ik al snel tot de constatactie dat dit contra-reformatorische – wellicht zijn er weinig termen die zo sterk bediscussieerd zijn als deze – aspect van de vroegmoderne kerkgeschiedenis slechts één kant was van de religieuze veranderingen die in de zestiende eeuw hun aanvang namen. Er bleek ook die andere kant te zijn in de strijd tegen de zo verfoeide protestanten, namelijk die van de katholieke hervorming, waar rijkversierde kerken en goudbrokate kazuifels vaak plaats moesten maken voor tochtige pastorieën en verschoten priesterbogen. Deze fase uit de Nieuwe Tijd leek me zo mogelijk nóg boeiender. Onderzoek naar het vroegmoderne priestercelebaat in het aartsbisdom Mechelen gaf me dan ook de gelegenheid om me een jaar lang met mijn passie bezig te houden.

Hierbij stond ik er niet alleen voor. Twaalf maanden lang kon ik op de steun van velen rekenen, die ik hier met plezier wil bedanken. Allereerst dank ik hartelijk mijn promotor, professor Eddy Put, voor de uitstekende begeleiding die hij me gaf bij het maken van deze masterproef. Nauwgezet volgde hij elke stap van mijn onderzoek op en zorgde hij er voor dat ik – zoals hij het zelf eens formuleerde – niet te hooi en te gras te werk ging. Meermaals kon ik bij allerlei paleografische ongemakken beroep doen op zijn ervaring als archivaris en zijn schier onuitputtelijke kennis als historicus van vroegmoderne kerkgeschiedenis in de Lage Landen. Veel dank gaat eveneens uit naar professor Johan Verberckmoes, die me enkele nuttige aanwijzingen gaf met betrekking tot het volkse discours over het celibaat. Gerrit Vanden Bosch, archivaris van het Aartsbisschoppelijk Archief in Mechelen, toverde steeds met een glimlach de gevraagde archiefdozen uit het rek. Ook de medewerkers van de rijksarchieven in Anderlecht, Brussel, Leuven en Louvain-la-Neuve verdienen een pluim voor hun bereidwillige hulp, net als het personeel van de verschillende bibliotheken waar mijn onderzoek me bracht. Pater Wim Slangen was zo vriendelijk mij het boek van Vergauwen uit te lenen, waar ik doorheen mijn onderzoek meermaals beroep op heb gedaan. Carl dank ik voor de leerrijke ‘historische’ gesprekken die we voerden en de gastvrijheid die hij me samen met Koen bood tijdens mijn archiefwerk. In Leuven kon ik ten gepaste tijden rekenen op Jeroen, Sara, Nena, Lieve, Alexander en zovele anderen die me tussen het archief- en schrijfwerk door even naar het heden haalden. Ook in West-Vlaanderen – door mij wel eens plagerig ‘the middle of nowhere’ genoemd – kon ik op de steun van velen rekenen.

Veel dank gaat eveneens uit naar diegenen die me het nauwst aan het hart liggen. Het afgelopen jaar moest mijn gezin het vaak zonder mij stellen. Schrijfwerk voor 75 jaar Historische Kring, onderwijsvertegenwoordiging en vooral deze verhandeling zorgden ervoor dat mijn weekends thuis soms uit weinig meer bestonden dan het afleveren van mijn vuil wasgoed en het meenemen van propere kleren om vervolgens weer op de trein naar Leuven te springen. Mijn ouders bedank ik voor de mogelijkheid die ze me boden om te studeren en voor hun liefde en steun als het even moeilijk was. Veel dank gaat ook naar mijn broer Jonas voor het nalezen van deze verhandeling en naar mijn zus Laurien, wiens reacties op mijn onderzoek me elke keer opnieuw leerden dat geschiedenis boeiend maken voor het brede publiek helemaal geen sinecure is. Een laatste woord is voor Sophie. Bij haar kon ik steeds terecht als ik even wou ontsnappen aan alle beslommeringen. De liefde die zij me doorheen dit jaar schonk, vormde de vruchtbare bodem waarop deze verhandeling kon groeien.

Afkortingen archieven

AAM Aartsbisschoppelijk Archief, Mechelen

ARA Algemeen Rijksarchief, Brussel

RAA Rijksarchief, Anderlecht

RALLN Rijksarchief, Louvain-la-Neuve

1. Inleiding

Op 27 oktober 1569 verbande de kerkelijke overheid Christophorus Schellynck, op dat moment opgesloten in de gevangenis, uit het pas opgerichte Mechelse aartsbisdom. De relatie die de priester erop nahield met zuster Joanna van Heylbrouck, overste van de hospitalen van Merchtem en Lebbeke, vormde de oorzaak van zijn verbanning.¹ Slechts enkele jaren nadat de Tridentijnse concilievaders de hervormingsdecreten voor de katholieke clerus hadden opgesteld, bleek dat de doorvoering ervan nog een lange weg te gaan had.² Niet in het minst in de Mechelse kerkprovincie, die in de eerste decennia na Trente sterk te lijden had onder het permanente krijgsgeweld van de Tachtigjarige Oorlog. In het aartsbisdom zelf zorgden calvinistische regimes in onder meer Mechelen en Brussel voor een rem op de doorvoering van de Tridentijnse besluiten. Pas onder het episcopaat van Mathias Hovius (1596-1620) sloeg het diocees krachtig de weg van de katholieke hervorming in.³ De ideale post-Tridentijnse pastoor predikte op geregelde tijdstippen, diende de bevolking de nodige sacramenten toe, hield zich afzijdig van herbergen en vermeed al te nauwe contacten met het andere geslacht.⁴ Al die goede wil ten spijt, kreeg de kerkelijke overheid in de Zuidelijke Nederlanden de hele vroegmoderne tijd door te maken met geestelijken die het niet zo nauw namen met deze voorschriften.⁵ Priesters die zelden vanop de kansel het gelovige volk vermaanden, die flink wat bier konden verzetten of moeilijk aan de verleiding van het vlees weerstonden, kleurden het kerkelijke landschap van de Mechelse kerkprovincie de hele Nieuwe Tijd door, zij het in mindere mate naarmate de zeventiende eeuw vorderde.⁶

1.1 Regelgeving versus realiteit. Een korte *status quaestionis*

Terecht wees Werner Thomas er in zijn artikel over seksualiteitsbeleving bij de Spaanse vroegmoderne clerus op dat studies over de contrareformatie en de katholieke hervorming weinig aandacht besteedden aan de beleving van het celibaat. Tot op heden werd er – zeker wat betreft de Zuidelijke Nederlanden – weinig onderzoek verricht naar hoe de katholieke clerus de overgang ervoer van het middeleeuwse gedoogbeleid hierin naar de post-Tridentijnse striktere moraal.⁷ Over het celibaat zelf verscheen al wel heel

¹ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit van Mechelen, 1531-1795*, nr. I.6: boeten (recht tot oplegging): geldboeten, verbanning, bedevaarten, excommunicatie, galeistraffen.

² R.P.-C. HSIA, *The world of Catholic Renewal, 1540-1770*, Cambridge, 2005, p. 23.

³ G. MARNEF, 'Een maat voor niets? De episcopaten van Granvelle en Hauchin (1559-1596)', J. DE MAEYER, E. PUT e.a. (ed.), *Het Aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, Antwerpen, 2009, p. 74-97.

⁴ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 116.

⁵ J. DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-1972, II, p. 640-644.

⁶ M. CLOET, *Het Kerkelijk Leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIde eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 196.

⁷ W. THOMAS, 'De contrareformatie en het probleem van de seksualiteitsbeleving van de katholieke geestelijkheid in het 17de-eeuwse Spanje', E. PUT, M.J. MARINUS en H. STORME, *Geloven in het*

wat literatuur. De uit 1867 daterende studie van Henry Charles Lea – vooral bekend van zijn geschiedenis van de Spaanse Inquisitie – was een pionierswerk.⁸ Auteurs zoals onder meer Joseph Coppens, Georg Denzler, Jean Gaudemet en Theo van Bilsen gingen verder in zijn spoor. Al deze studies bekeken het celibaat echter vooral vanuit kerkrechtelijk perspectief. Voor hun onderzoek steunden ze hoofdzakelijk op de besluiten die de verschillende kerkelijke concilies en synodes over het onderwerp hadden vastgelegd. Veel minder werd er onderzocht hoe de clerus zelf met de kuisheidsverplichting omging.⁹ Ook andere auteurs, zoals Léon Halkin en Stephen Buckwalter, hadden hier weinig oog voor. Zij bestudeerden de kerkelijke kuisheidsgelofte vooral vanuit theologisch oogpunt.¹⁰

Pas met de toenemende aandacht voor de impact van de katholieke hervorming in de verschillende Europese regio's kregen historici meer aandacht voor de beleving van het celibaat in de praktijk. Onder meer Karl Hengst en Thomas Becker wijdden in hun studies over respectievelijk de vroegmoderne bisdommen Paderborn en Keulen aandacht aan hoe de bisschop en de clerus omgingen met de zedelijke hervormingen die Trente vooropgesteld had.¹¹ Soortgelijke studies voor Frankrijk kwamen van de hand van Alain Lottin en Gilles Deregnaucourt. Lottin onderzocht de invloed van de katholieke reformatie in Lille in de eerste helft van de zeventiende eeuw en had daarbij ook aandacht voor het klerikale celibaat, Deregnaucourt schreef over de seculiere clerus met al haar deugden en gebreken in het achttiende-eeuwse bisdom Kamerijk.¹² Meer en meer werden ook afzonderlijke werken en artikels aan het celibaat gewijd. Aan de hand van een laat-achttiende eeuwse Andalusische casus bestudeerde Anja Huovinen de rol die het celibaat speelde bij erfeniskwesties. Vaak vergaten concubinaire clerici hun geliefde immers niet in hun testament, wat onvermijdelijk tot conflicten leidde met de familie van de pastoor, die de concubine niet als rechtmatige erfgename beschouwde.¹³ Eva Labouvie spitte zich in haar artikel dan weer toe op het fenomeen van

verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet, Leuven, 1996, p. 149.

⁸ H.-C. LEA, *An historical sketch of sacerdotal celibacy in the Christian Church*, Boston, 1884.

⁹ J. COPPENS (red.), *Sacerdoce et celibat: études historiques et théologiques*, Gembloux, 1971; G. DENZLER, *Das Papsttum und der Ambtszölibat*, Stuttgart, 1973; J. GAUDEMET, 'Le célibat ecclésiastique: le droit et la pratique du XIe au XIII siècle', in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, 99 (1982); T.J.C. VAN BILSEN, *Huwelijk en kerkelijk ambt. De houding van de katholieke kerk ten aanzien van huwelijk, huwelijksbeleving, onthouding en celibaat van de ambtsdragers der kerk*, Hilversum, 1982.

¹⁰ L.-E. HALKIN, 'Erasmus et le célibat sacerdotal', in *Revue d' Histoire et de Philosophie Religieuses*, 57 (1977); S.E. BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*, Gütersloh, 1998.

¹¹ K. HENGST, *Kirchliche Reformen im Fürstbistum Paderborn unter Dietrich von Fürstenberg, 1585-1618: ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und Katholischen Reform in Westfalen*, Paderborn, 1974; T.P. BECKER, *Konfessionalisierung in Kurköln: Untersuchungen zur Durchsetzung der katholischen Reform in den Dekanaten Ahrgau und Bonn anhand von Visitationsprotokollen 1583 – 1761*, Bonn, 1989.

¹² A. LOTTIN, *Lille: citadelle de la contre-réforme? (1598-1668)*, Duinkerken, 1984; G. DEREGNAUCOURT, *De Fénelon à la révolution: le clergé paroissial de l'archevêché de Cambrai*, Lille, 1991.

¹³ A. HUOVINEN, 'Zwischen Zölibat, Familie und Unzucht. Katholische Geistliche in Andalusien am Ende des Ancien Regime', in *L'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, 9 (1998), p. 7.

celibaatsschendingen op het platteland in enkele bisdommen in het Heilig Roomse Rijk van de zestiende tot de achttiende eeuw.¹⁴

Recent en vernieuwend onderzoek van Simone Laqua en Antje Flüchter ging nog een stap verder. Als een van de eersten besteedde Laqua in haar studie over het priestercelibaat in het zeventiende-eeuwse Beieren aandacht aan de figuur van de priesterconcubine, waarmee ze afweek van de traditionele historiografie over celibaatsschendingen die vooral het perspectief van de pastoor en de bisschop in acht nam.¹⁵ Flüchter voegde bij deze drie spelers nog een vierde, vaak vergeten protagonist. In haar doctoraat over het celibaat in het hertogdom Gullik en Berg in de zestiende en zeventiende eeuw wees ze op de cruciale rol van de lokale gemeenschap bij de doorvoering en naleving van de Tridentijnse zedelijke hervormingen.¹⁶ Eerder onderstreepte deze Duitse historica in haar artikel over de laat zeventiende-eeuwse Bilkse pastoor Wilhelm Lauffs ook al het conflict dat een schending van het celibaat vaak met zich bracht.¹⁷

Voor Nederland schreven Erik Lips en Arnoud-Jan Bijsterveld respectievelijk een artikel en een boek over de laatmiddeleeuwse dekenaten Cuyk, Woensel en Hilvarenbeek in het Luikse aartsdiakenaat Kempenland. Hierin zoomden ze in op de verhouding tussen Brabantse geestelijken en het vrouwelijke geslacht in de late middeleeuwen. Aan de hand van de boeteregisters van de aartsdiakens becijferde Lips dat in de vijftiende en zestiende eeuw ongeveer vijfenveertig tot zestig procent van de clerus in de vernoemde gebieden een boete opliep wegens onkuis gedrag.¹⁸ Bijsterveld bevestigde die schatting in zijn doctoraat over de Noord-Brabantse parochieclerus tussen 1400 en 1570 en concludeerde dat in bepaalde gebieden dat cijfer wellicht nog hoger lag. Hij merkte echter op dat bij veel van deze inbreuken op het celibaat sprake was van langdurige relaties, waar de parochiegemeenschap weinig aanstoot aannam. Het traditioneel negatieve beeld van de middeleeuwse clericus als een onverbeterlijke rokkenjager verdient, aldus Bijsterveld, enige nuancering.¹⁹

In België was er voor de late middeleeuwen de studie van David Vergauwen over de bisdommen Doornik en Kamerijk (grotendeels gelegen op het grondgebied van de latere Mechelse kerkprovincie) waarin hij onder meer uitvoerig aandacht besteedde aan celibaatsschendingen bij de clerus.²⁰ Voor de vroegmoderne periode zorgden Jozef

¹⁴ E. LABOUVIE, 'Geistliche Konkubinate auf dem Land. Zum Wandel von Ökonomie, Spiritualität und religiöser Vermittlung', in *Geschichte und Gesellschaft*, 26 (2000), p. 105-117.

¹⁵ S. LAQUA, 'Concubinage and the Church in early Modern Münster', in *Past and Present*, 55 (2006), p. 91.

¹⁶ A. FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm: Kirchenpolitik und Gemeindealltag in den Herzogtümern Jülich und Berg im 16. und 17. Jahrhundert*, Keulen, 2006, p. 375.

¹⁷ A. FLÜCHTER, 'Pastor Lauffs und die Frauen: Sexualität und Konflikt in einer frühneuzeitlichen Gemeinde', C. DARTMANN, M. FÜSSEL en S. RÜTHER (red.), *Raum und Konflikt: zur Symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Munster, 2004, p. 158.

¹⁸ E.J.G. LIPS, 'De Brabantse geestelijkheid en de andere sekse. Een onderzoek naar celibaatsschendingen bij de Brabantse parochiegeestelijkheid in de vijftiende en zestiende eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102 (1989), p. 19.

¹⁹ A.J.A. BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993, p. 342-362.

²⁰ D. VERGAUWEN, *Over de schreef: Middeleeuwse priesters voor de rechter*, Leuven, 2004.

de Brouwer en Michel Cloet voor een belangrijke vernieuwing in het onderzoek naar de kerkelijke kuisheidsgelofte. De Aalsterse pastoor de Brouwer stelde een repertorium samen van alle officialiteitsdossiers van de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen. In de meer dan 14000 dossiers die hij beschreef, zaten vele tientallen processen die de kerkelijke rechtbank voerde tegen onkuise clerici.²¹ Cloet van zijn kant was vernieuwend met zijn doctoraat uit 1965 over het kerkelijk leven in de zeventiende-eeuwse dekenij Tielt. In tegenstelling tot vroegere kerkhistorici, die voornamelijk steunden op normatieve bronnen, bestudeerde Cloet – in het spoor van de Franse religieuze socioloog Gabriel le Bras – dekenale visitatieverslagen om zo het gelovige leven aan de basis in kaart te brengen. Hierbij besteedde hij ruimschoots aandacht aan de celibaatskwestie.²² Met zijn verhandeling effende deze Leuvense historicus het pad voor zijn leerlingen, wat resulteerde in verschillende dekenijstudies die onder zijn begeleiding tot stand kwamen en waarin het celibaat steeds aan bod kwam.²³

Ook andere historici hadden aandacht voor dorpsherders die het zesde gebod aan hun laars laptten. Ludo Milis bestudeerde het procesdossier van Jan Schuermans, tussen 1645-1655 pastoor in Ename, en beschreef aan de hand hiervan de seksuele escapades van deze zieleherder.²⁴ In hun biografie over Mathias Hovius schetsten Craig Harline en Eddy Put een beeld van de clerus waarmee de Mechelse aartsbisschop af te rekenen kreeg en waaronder zich onvermijdelijk ook onkuise priesters bevonden.²⁵ Een echt overzicht van het zedelijke leven van de clerus, zoals dat in de werken van Deregnacourt en Vergauwen aan bod komt, ontbreekt echter vooralsnog voor de Zuidelijke Nederlanden.

Deze verhandeling wil hiertoe een eerste aanzet te vormen, tenminste wat betreft het aartsbisdom Mechelen. Centraal staat de vraag hoe de verschillende partijen, met name de clerus, de kerkelijke overheid, de betrokken vrouwen en de lokale gemeenschap, in dit diocees reageerden op de verstrengde handhaving van de klerikale kuisheidsgelofte door de katholieke hervorming. Aan de hand van de reeds vermelde officialiteitsdossiers en dekenale visitatieverslagen – wellicht de belangrijkste bronnen waarin informatie opdook over de celibaatsschendingen van de clerus – zal gepoogd worden om de realiteit van dat celibaat in beeld te brengen, althans wat betreft de parochieclerus. Kloosterlingen vallen buiten het bereik van dit onderzoek. Algemene termen zoals ‘clerus’ en ‘geestelijkheid’, die in deze verhandeling veelvuldig aan bod zullen komen, verwijzen bijgevolg naar die parochieclerus. De *terminus post quem* die gehanteerd wordt, is 1559, toen de Carafapaus Paulus IV met de bul *Super Universas*

²¹ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie*, II, p. 626-644.

²² CLOET, *Het Kerkelijk Leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen*, p. 187-196.

²³ Zie onder meer T. MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700). Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het aartsbisdom Mechelen*, Leuven, 1993; F. PENDERS, *De dekenij Herentals (1660-1673). Bijdrage tot de studie van het kerkelijk leven in het bisdom Antwerpen*, Leuven, 1993; K. BERGÉ, *Kerkelijk leven in de landelijke dekenij Deinze (1661-1762)*, Leuven, 1981.

²⁴ L. MILIS, *De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename 1645-1655*, Antwerpen, 1994.

²⁵ E. PUT en C. HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders: de helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven, 2002, p. 116-117 en p. 170-176.

een nieuwe bisdomindeling in de Nederlanden tot stand bracht. 1801, het jaar waarin het concordaat tussen paus Pius VII en Napoleon tot stand kwam, fungeert als *terminus ante quem*. Christophorus Schellyncks gedrag kende namelijk tot diep in de achttiende eeuw navolging in het Mechelse aartsbisdom, zo bleek alvast uit het officialiteitsarchief.²⁶

1.2 Dekenale visitaties als controle-instrumenten voor de clerus

In de afsluitende sessies van Trente hadden de concilievaarders vastgelegd dat bisschoppen het hen toevertrouwde bisdom minimum tweejaarlijks aan een visitatie moesten onderwerpen.²⁷ Deze visitaties waren geen uitvinding van het concilie, maar pas na Trente werden ze op grote schaal toegepast.²⁸ Voor het aartsbisdom Mechelen werkten de provinciale concilies van 1570 en 1607 en de Mechelse diocesane synodes van 1574 en 1609 dit voorschrift verder uit. De landdekens moesten jaarlijks de parochies van hun dekenij visiteren en hierover rapporteren aan hun bisschop.²⁹ Naast aandacht voor het onderhoud van het kerkhof, het kerkgebouw en zijn uitrusting moest de deken ook attentie hebben voor het zedelijke leven van de parochiegemeenschap en haar herder. Vele pastoors die het celibaat met de voeten traden, kwamen hierdoor aan het licht. Niet alleen de dekens, maar ook de bisschoppen moesten op geregelde tijdstippen hun diocees visiteren. Samen met de zogenaamde *parochialia*, briefwisseling tussen de parochies en de aartsbisschop, vormden deze visitatieverslagen de belangrijkste bron voor de talrijke dekenijstudies. Toch kunnen een aantal kritische bemerkingen bij dit brontype geplaatst worden. Oorlogsomstandigheden zorgden er met zekere regelmaat voor dat de Mechelse dekens er niet altijd in slaagden hun dekenaat te visiteren.³⁰ Verder was niet elke deken even ijverig. Zo getuigde de koster van Laar in de tweede helft van de achttiende eeuw dat landdeken De Brie van Zoutleeuw tijdens zijn zestienjarig kosterschap slechts éénmaal de parochie gevisiteerd had.³¹

Als de visitatie dan al plaatsvond, verschilde de grondigheid ervan sterk van deken tot deken. Sommigen namen uitgebreid de tijd om een parochie te visiteren en penden ijverig verschillende folio's neer, anderen maakten zich er met enkele korte notities vanaf. Vele verslagen bevatten voornamelijk materiële gegevens en zwijgen in alle talen over het gedrag van de dorpsheer en zijn kudde. Qua originaliteit geldt in het algemeen dat de achttiende-eeuwse verslagen, opgesteld aan de hand van vaste vragenlijsten, minder informatie bieden dan hun zeventiende-eeuwse equivalenten.³²

²⁶ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie*, II, p. 640-644.

²⁷ M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989, p. 8.

²⁸ H. JEDIN, *Einführung*, in A. FRANZEN, H. MOLITOR en H.-E. SPECKER, *Die Visitation im Dienst der Kirchlichen Reform*, Münster, 1977, p. 5-6.

²⁹ CLOET, BOSTYN en DE VREESE, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie*, p. 9-11.

³⁰ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 15.

³¹ ANDERLECHT, Rijksarchief, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 223.

³² CLOET, BOSTYN en DE VREESE, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie*, p. 13-17.

Visiterende dekens moesten voor een groot deel van hun informatie over de dorpspastoor terugvallen op de parochianen die ze ondervroegen. Om diverse redenen waren die niet altijd even loslippig over het zedelijke gedrag van hun herder. Omgekeerd waren er ook wel eens parochianen die een bepaalde wrok koesterden tegen de pastoor en in de dekenale visitaties een middel zagen om hem een hak te zetten. Dekens wachtte in zulke gevallen de moeilijke taak om waarheid en roddel van elkaar te onderscheiden.³³

1.3 Officialiteitsdossiers als bron voor het zedelijk leven

Net als de dekenale visitatieverslagen vertonen de officialiteitsdossiers als historische bron een aantal tekortkomingen die een kwantitatieve benadering van de overtredingen van het priestercelebaat in de weg staan. Elk bisdom beschikte in theorie over een officialiteit, die oorspronkelijk vooral theologisch geschoolde lieden telde.³⁴ In de late middeleeuwen kwam er echter een professionalisering van deze instellingen door de opname van juridisch opgeleid personeel.³⁵ In het Tridentijnse disciplineringsprogramma zoals dat vanaf het einde van de zestiende eeuw op gang kwam, speelden de officialiteiten een belangrijke rol.³⁶ Godslastering, voorhuwelijks betrekkingen en andere, als seksueel wangedrag bestempelde zaken, waren maar enkele van de dossiers waarmee ze zich bezighielden. Vaak waren zij de enige rechtbanken waarmee geestelijken in aanraking kwamen. Clerici genoten namelijk van het *privilegium fori* waardoor ze, met uitzondering van zware misdrijven, enkel door kerkelijke rechtbanken vervolgd konden worden.³⁷ Pas op het einde van het Ancien Regime kwam hier in ondermeer Italië en de Zuidelijke Nederlanden verandering in.³⁸ Doordat de officialiteiten in het algemeen meer zalfden en minder sloegen dan de wereldlijke rechtbanken, probeerden velen immers misbruik te maken van dit privilege. Hieraan wilde de wereldlijke overheid paal en perk stellen.

Geestelijken in het vroegmoderne aartsbisdom die op een of andere manier over de schreef gingen, kwamen in theorie voor de officialiteit van Mechelen. Het *privilegium de non evocando* verleende echter aan de Brabanders het voorrecht om niet buiten hun hertogdom voor een rechtbank te moeten verschijnen. Hierdoor werd er voor

³³ T. BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702). Een bijdrage tot de studie van het religieus leven in het aartsbisdom Mechelen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1980, p. 9.

³⁴ E. PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken: geestelijken voor Zuid-Nederlandse en Luikse officialiteiten (16de-18de eeuw)', J. OCKELEY, J.D. JANSSENS e.a., *Recht in geschiedenis: een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd: aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanhemelryck*, Leuven, 2006, p. 286; F. VANHEMELRYCK, 'Misdrijven in Brabant voor de kerkelijke en wereldlijke rechter', J. OCKELEY, R. VAN UYTVEN e.a., *Aspecten van de kerkelijke geschiedenis van het hertogdom Brabant*, Leuven, 2002, p. 179.

³⁵ VANHEMELRYCK, 'Misdrijven in Brabant voor de kerkelijke en wereldlijke rechter', p. 179.

³⁶ PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken', p. 287.

³⁷ Ibidem; M. MATHIEU, 'Le privilège du for en matière criminelle en France à la fin du Moyen Age (XIVe-XVe siècles)', B. DURAND (red.), *Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIII siècles)*, Lille, 2005, p. 27-28.

³⁸ G. ALESSI, 'Foro ecclesiastico: l'area italiana', B. DURAND (red.), *Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIII siècles)*, Lille, 2005, p. 99; PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken', p. 293.

hen in de tweede helft van de zestiende eeuw een nieuwe officialiteit opgericht in Brussel.³⁹ Beroep tegen uitspraken van beide officialiteiten kon gebeuren bij een synodale rechter die door Rome aangesteld werd.⁴⁰ De twee kerkelijke rechtbanken bezaten echter niet het juridische monopolie in het Mechelse diocees. Vooraleerst was er de pauselijke nuntius, die over een uitgebreide jurisdictie beschikte en die bepaalde zaken in beroep mocht behandelen.⁴¹ Ook de Leuvense universiteit beschikte krachtens haar stichtingsbul over de bevoegdheid om recht te spreken over haar leden. Hoewel een akkoord in 1428 met het prinsbisdom Luik – waaronder Leuven tot 1559 ressorteerde – bepaalde dat de rector niet over zware misdrijven zoals concubinaat mocht oordelen, kwam hier in praktijk niet altijd veel van in huis.⁴²

Het officialiteitsarchief van Mechelen en Brabant, dat tot op heden nog niet echt geïnventariseerd is, telt volgens de analyse van De Brouwer zevenendertig dossiers van mogelijke celibaatsschendingen.⁴³ Slechts één van deze gevallen duikt ook op in de verschillende dekenijstudies, wat meteen vragen oproept over én de betrouwbaarheid van de visitatieverslagen én de volledigheid van het officialiteitsarchief. Van dit laatste is geweten dat er doorheen de eeuwen veel vernietigd werd omwille van het gevoelige karakter van deze dossiers.⁴⁴ Ook archivariissen toonden zich soms te ijverig in het selecteren van dit soort zaken, zo bleek uit het archief van de Gentse officialiteit.⁴⁵

1.4 Opzet van deze studie

Ten gevolge van de beperkingen in het bronnenmateriaal zal in deze verhandeling veel meer gekeken worden naar het kwalitatieve in plaats van het kwantitatieve aspect van het priestercelibaat. Een eerste hoofdstuk behandelt de belangrijkste mijlpalen in de geschiedenis van de kerkelijke kuisheidsgelofte tot het einde van de achttiende eeuw. Reeds op de eerste kerkelijke concilies dook het idee op van geestelijken die zich moesten afzetten tegen lichamelijk genot en dit legde de Kerk dan uiteindelijk vast op het Tweede Concilie van Lateranen.⁴⁶ Desondanks bleef een substantieel deel van de geestelijkheid in concubinaat leveren. Na de aanzwellende kritiek van de protestanten hierop in de zestiende eeuw, wou het concilie van Trente dergelijke misbruiken voor eens en voor altijd uit de wereld helpen. Het werkte hiervoor een heel disciplineringsprogramma uit dat in de verschillende katholieke Europese regio's in de

³⁹ B. WAUTERS, *Recht als religie: canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 2005, p. 124.

⁴⁰ PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken', p. 286.

⁴¹ B. WAUTERS, 'De opkomst en de ontwikkeling van de pauselijke nuntiatuur. Het voorbeeld van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw', P. VAN KEMSEKE (red.), *Diplomatieke cultuur*, Leuven, 2000, p. 95.

⁴² C. VANDENGHOER, *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense universiteit (1425-1797)*, Brussel, 1987, p. 25-34.

⁴³ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie*, p. 640-644.

⁴⁴ PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken', p. 286.

⁴⁵ L. COLLIN, 'Jean-Baptiste Lavaut (1834-1900), archivaris van het bisdom Gent', J. DE ZUTTER (red.), *Qui valet ingenio: liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, p. 122.

⁴⁶ VAN BILSEN, *Huwelijk en kerkelijk ambt*, p. 124.

daaropvolgende eeuwen werd doorgevoerd. Het tweede hoofdstuk focust op het hervormingsepiscopaat van aartsbisschop Mathias Hovius. Hierin wordt bekeken hoe vlot de omschakeling in praktijk verliep in het aartsbisdom. Was er sprake van een overgangperiode of werden de Tridentijnse besluiten direct naar de letter toegepast? Bij een aanzienlijk aantal van de celibaatsschendingen kwam de concubine – niet zelden de pastoorsmeid – ook in beeld. Wat was de houding van de publieke opinie tegenover haar?

De zogenaamde *longue durée* komt aan bod in hoofdstuk drie. Al relatief snel na Trente verdween het openlijke klerikale concubinaat uit het ‘straatbeeld’. Hoe kwamen pastoors nu in contact met het andere geslacht? Welke rol speelden roddels? Hoe gingen de kerkelijke overheid en de lokale gemeenschap in deze periode om met onkuise priesters? Aan de hand van een gevalstudie over de seksuele escapades van pastoor Georgius Stas aan het einde van de achttiende eeuw, zal in het vierde hoofdstuk de schandaalsfeer geanalyseerd worden die er rond celibaatsschendingen hing. De kritische rol van de parochianen hierbij was niet te onderschatten. Net zoals vroegmoderne intellectuelen lieten zij namelijk hun mening horen over onkuis gedrag bij de parochieclerus. Theologische traktaten veegden concubinaire priesters de mantel uit, terwijl het gewone volk de seksuele escapades van de geestelijkheid hekelde in allerlei satirische teksten. Dergelijk discours bewees dat het priestercelibaat zich niet beperkte tot een ‘zaak’ tussen pastoors en bisschoppen.

2. De historische ontwikkeling van het priestercelebaat: een inleiding

*Ende spranc dien pape tusschen die been
in die burse al sonder naet
Daermen dien beyaert mede slaet*⁴⁷

Het celibaat waarmee de seculiere clerus zich in het aartsbisdom Mechelen geconfronteerd zag, maakte doorheen de geschiedenis een hele ontwikkeling door. In de eerste eeuwen kende de vroeg-christelijke Kerk geen verplichte kuisheidsgelofte voor geestelijken zoals dat de vaste norm zou worden vanaf de twaalfde eeuw. Naargelang het instituut in de tweede en derde eeuw in steeds sterkere mate geïntegreerd raakte in de laat-Romeinse samenleving – met als orgelpunt het edict van Milaan in 313 en de bekering tot het christendom van Constantijn de Grote – ontstonden er binnen het christendom groepen die zich afzonderden van de maatschappij.⁴⁸ Het ascetisme dat zij aan de dag legden, ging onder meer gepaard met seksuele onthouding. Deze levenswijze kende een institutionalisering op de talrijke regionale concilies die de Kerk in de daaropvolgende eeuwen organiseerde. Hoewel het priesterhuwelijk hierdoor als het ware in de illegaliteit geduwd werd, bleef tussen de zevende en elfde eeuw de meerderheid van de clerus getrouwd. Het eerste en tweede Concilie van Lateranen, respectievelijk in 1123 en 1139, probeerden hieraan een einde te maken door de sacramentele waarde van dergelijke verbintenissen nietig te verklaren.⁴⁹

Deze conciliaire besluiten weerhielden een groot deel van de laatmiddeleeuwse clerus er niet van om seksuele relaties aan te knopen met het andere geslacht, toestanden die hervormers zoals Geert Groote, en later Erasmus en Luther in hun geschriften danig op de korrel namen. Pas met de vanuit Trente georkestreerde katholieke hervorming, die vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw moeizaam van start ging, nam de Kerk een aantal ingrijpende maatregelen om het zedelijke en intellectuele niveau van de clerus op te krikken. De oprichting van bisschoppelijke seminaries zorgde voor een professionalisering van de seculiere clerus en dekenale en aartsbisschoppelijke visitaties moesten gedrag, dat voortaan als ‘wangedrag’ gepercipieerd werd, aan de kaak stellen. Pas naarmate het Ancien Regime op zijn einde liep, rezen er weer vragen over het verplichte celibaat.

⁴⁷ P. DE KEYSER (red.), *Van den Vos Reynaerde*, Antwerpen, 1984, p. 47.

⁴⁸ J. LYNCH, *The medieval Church: a brief history*, Londen, 1992, p. 17-18.

⁴⁹ K. CHEATHAM, ‘Let Anyone Accept This Who can: Medieval Christian Virginit, Chastity and Celibacy in the Latin West’, C. OLSON red., *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, p. 92-94.

2.1 Een moeizame ontwikkeling. Evolutie van het priestercelebaat tot aan de vooravond van de Reformatie

In de eerste eeuwen na haar ontstaan was seksuele onthouding voor het christendom geen onbekend begrip, maar was het niet rechtstreeks verbonden met de klerikale staat. Christus zelf bleef wellicht ongehuwd, in tegenstelling tot een aantal van de leerlingen waarmee hij rondtrok.⁵⁰ Die keuze voor een bewust ongehuwde levensstaat vond mogelijk haar oorsprong in de joodse en Romeinse cultuur waarin de religie in het begin gedijde. Zo mochten joodse hogepriesters wel in het huwelijk treden, maar moesten ze bepaalde restricties in acht nemen met betrekking tot het seksuele.⁵¹ Ook andere groepen binnen de joodse samenleving, zoals de Essenen, hechtten vanuit hun ascetische gedachtegoed veel belang aan lichamelijke reinheid en de hieraan verbonden seksuele onthouding. Binnen de Romeinse cultuur kende dergelijke zuiverheid dan weer een veruitwendiging in de Vestaalse maagden die zich op straffe van dood van elke vorm van lichamelijke intimiteiten moesten onthouden.

Toch verschilde het celibataire leven van het christendom op enkele punten fundamenteel van haar joodse en Romeinse equivalent. In de christelijke leer fungeerde een kuis leven als onderdeel van een ascetische levensstijl, met als ultieme einddoel de de redding van de ziel in het hiernamaals.⁵² Christus verwierp het huwelijk, waarbinnen het seksuele zich afspeelde, niet, maar koppelde dit aan het tijdelijke, het aardse.⁵³ Dit contrasteerde met het eeuwige, het hemelse waarmee de deugd van de kuisheid verbonden was. Een dergelijke dualistische visie was nog meer uitgesproken bij directe navolgers zoals Paulus. Seksuele betrekkingen waren in zijn ogen een grote zonde: alleen een kuis leven kon tot de ultieme verlossing leiden. Maagdelijkheid verkoos hij resoluut boven de gehuwde status.⁵⁴ Desondanks toonde de voormalige christenvervolger ook enige mate van begrip voor de menselijke seksualiteitsbeleving en beschouwde hij het huwelijk als een uitweg voor diegenen die er niet in slaagden hun verlangens te kanaliseren.⁵⁵ Paulus meende immers dat het celibaat slechts voor enkelen was weggelegd; bijgevolg konden niet-celibatairen beter ‘trouwen dan te branden van begeerte’.⁵⁶

Naarmate de priesters binnen de christelijke gemeenschappen in de derde eeuw zich door hun functie als bediener van sacramenten meer en meer van de leken begonnen te onderscheiden, dook het idee op dat hun leven een weerspiegeling moest zijn van het Rijk Gods dat ze verkondigden.⁵⁷ Gelijktijdig hiermee begonnen bepaalde

⁵⁰ G. HOLLAND, ‘Celibacy in the Early Christian Church’, C. OLSON red., *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, p. 66.

⁵¹ J.A. BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society in medieval Europe*, Chicago, 1987, p. 53.

⁵² HOLLAND, ‘Celibacy in the Early Christian Church’, p. 65-66.

⁵³ J. C. BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, Parijs, 2004, p. 52.

⁵⁴ H. STORME, *Die trouwen wil voorsichtelijk: predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelijk in de Vlaamse bisdommen (17de-18de eeuw)*, Leuven, 1992, p. 64.

⁵⁵ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 60.

⁵⁶ HOLLAND, ‘Celibacy in the Early Christian Church’, p. 68.

⁵⁷ Ibidem, p. 73.

groepen binnen het christendom zich terug te trekken uit de samenleving als reactie op de toenemende integratie van de godsdienst in het Romeinse Rijk.⁵⁸ De levensstijl die deze eerste monniken aannamen, ging gepaard met volledige seksuele onthouding. Een eerste officialisering van dit fenomeen kwam er op het regionale concilie van Elvira in 306, dat de celibaatsverplichting oplegde voor hogere wijdingen.⁵⁹ Twee decennia later verbood het oecumenisch concilie van Nicea het samenwonen van priesters met vrouwen van wie het niet onomstotelijk bewezen was dat ze met de clerici verwant waren.⁶⁰ Over de echtgenotes van de voorgangers of over onthouding werd daarentegen met geen woord gerept. Toch won het idee van een kuis leven aan populariteit bij verschillende christelijke denkers, niet in het minst bij de vroegmiddeleeuwse kerkvaders. Ambrosius van Milaan schreef verscheidene traktaten over maagdelijkheid en was van mening dat eenieder die een hogere wijding ontving, seksuele betrekkingen moest vermijden. Ook Augustinus en Hieronymus lieten zich niet onbetuigd. Augustinus had veel lof voor seksuele onthouding, maar beseftte, net als Paulus, dat deze levenswijze niet voor iedereen weggelegd was.⁶¹ Hieronymus van zijn kant beschouwde seksualiteit als sterk contrasterend met verlossing en verwierp dan ook elke vorm ervan, zelfs binnen het huwelijk.⁶²

Een eerste echte verplichting voor de hogere clerus kwam er in het begin van de vijfde eeuw door een decreet van paus Siricius.⁶³ Doordat hij en zijn opvolgers in die tijd echter weinig effectief gezag hadden buiten Rome, kende deze maatregel weinig succes. Ook de afwijkende besluiten die de talrijke regionale concilies los van elkaar namen, werkten een veralgemening van de celibaatsverplichting niet in de hand. Lokale kerkvergaderingen in Afrika en Gallië op het einde van de vierde en het begin van de vijfde eeuw namen het voortouw in de promotie van het klerikale celibaat terwijl andere concilies en synodes vooral onthouding voor de hogere clerus naar voren schoven.⁶⁴ Die verwarring had als resultaat dat vele diakens en priesters hun ‘getrouwde leven’ met hun echtgenotes bleven verderzetten, tot groot ongenoegen van figuren zoals Bonifatius, die hierover een jammerklacht naar paus Zacharias I stuurde. Hierin trok hij onder meer stevig van leer tegen priesters die er tegelijkertijd verschillende concubines op nahielden.⁶⁵ Niet alleen gewone priesters bleven in zonde samenleven. Zelfs vele bisschoppen zagen er geen graten in de celibaatsverplichting aan hun laars te lappen. Zo bleek Bretagne aan de vooravond van de Gregoriaanse Hervorming verschillende gehuwde bisschoppen te tellen.⁶⁶ Dreiging met straffen vanwege de pausen en concilies

⁵⁸ LYNCH *The medieval Church*, p. 17-18.

⁵⁹ E.J. JONKERS, ‘De strijd om het celibaat van geestelijken van de vierde tot de tiende eeuw in het westen volgens de concilies’, in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 57 (1977), p. 130.

⁶⁰ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 112.

⁶¹ VAN BILSEN, *Huwelijk en kerkelijk ambt*, p. 40-60.

⁶² BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 82.

⁶³ VAN BILSEN, *Huwelijk en kerkelijk ambt*, p. 53.

⁶⁴ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 110; VERGAUWEN, *Over de schreef*, p. 33.

⁶⁵ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 151.

⁶⁶ GAUDEMET, ‘Le célibat ecclésiastique’, p. 5.

haalde hier weinig uit.⁶⁷ Ook het feit dat priesters binnen de oosterse Kerk wél zonder problemen een huwelijk konden aangaan, werkte een implementatie van de westerse celibaatverplichting niet echt in de hand. Pas bij de aanvang van het tweede millennium kwam hier verandering in.

Hervormingsgezinde pausen in de elfde eeuw probeerden schoon schip te maken met diverse wantoestanden in de Kerk. Hun reorganisatiepogingen luidden het einde in van de simonie en het nicolaïsme die doorheen de eeuwen verworteld waren geraakt in het instituut. Een eerste aanzet hiertoe kwam er met paus Nicolaas II die in 1059 herhaalde dat er een celibaatsverplichting gold voor eenieder die een hogere wijding ontving.⁶⁸ Naast een leerstellige reden schulde er achter deze vernieuwde nadruk op kuisheid ook een praktisch motief: priesters die celibatair leefden, lieten geen erfgenamen achter die de beneficie van hun vader konden overnemen.⁶⁹ Met het eerste en tweede concilie van Lateranen in 1123 en 1139 kwam er een einde aan het feitelijke gedoogbeleid dat de Kerk al die tijd gevoerd had. Lateranum I verbood het samenleven van clerici met vrouwen van wie ook maar het minste vermoeden bestond dat hun aanwezigheid tot afkeurenswaardig gedrag kon leiden.⁷⁰

In 1139 gingen de Lateraanse concilievaders nog een stap verder. Tot dan toe had de Kerk het priesterhuwelijk *an sich* wel beschouwd als iets illegaals, maar was er niet geraakt aan de sacramentele waarde van zulke verbintenissen. Daar kwam nu verandering in. Met Lateranum II verloor het priesterhuwelijk officieel zijn waarde als sacrament en dreigden seksueel actieve geestelijken hun beneficie kwijt te spelen.⁷¹ Dat verlies van sacramentele waarde van het huwelijk zorgde ervoor dat vrouwen die een relatie hadden met een geestelijke nu officieel als concubines bestempeld werden. De kinderen die uit een dergelijke relatie voortkwamen, beschouwde de Kerk voortaan als bastaarden.⁷² Het werd gelovigen ook verboden een eucharistieviering bij te wonen van een voorganger van wie geweten was dat hij zich niet aan het celibaat hield.⁷³ De doorvoering van deze hervormingen stootte echter al snel op veel weerstand bij de clerici, maar ook bij de gewone bevolking. Toen de aartsbisschop van Rouen de regels van de Lateraanse concilies naar de praktijk wou omzetten door gehuwde kannuniken te straffen, ontsnapte hij maar ternauwernood aan de volkswoede.⁷⁴ In Segovia kreeg zijn ambtsgenoot begin dertiende eeuw af te rekenen met samenzwerende clerici die zich als één blok verzetten tegen het wegsturen van hun concubines.⁷⁵

Niet alleen de clerus spartelde tegen. Vaak ontbrak het hervormingsgezinde bisschoppen ook aan voldoende steun van de lokale heersers om krachtig op te treden

⁶⁷ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 150.

⁶⁸ CHEATHAM, 'Let Anyone Accept This Who can', p. 93.

⁶⁹ BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 69.

⁷⁰ GAUDEMET, 'Le célibat ecclésiastique', p. 17.

⁷¹ BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 68; BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, p. 341.

⁷² BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 69.

⁷³ GAUDEMET, 'Le célibate ecclésiastique', p. 19.

⁷⁴ LYNCH *The medieval Church*, p. 139.

⁷⁵ P. LINEHAN, 'Segovia: a 'frontier' diocese in the thirteenth-century', in *The English Historical Review*, 96 (1981), p. 484.

tegen geestelijken die het niet zo nauw namen met het zesde gebod.⁷⁶ Hierdoor verloren de twaalfde-eeuwse conciliaire hervormingsbesluiten al snel veel van hun kracht. Clerici bleven massaal de kerkelijke celibaatsbepalingen negeren en bouwden vaak kroostrijke gezinnen uit. Velen van hen zagen het ook niet zitten om van de ene dag op de andere vrouw en kind zomaar buiten te werken. Dat wat ze deden nu volledig illegaal was, namen ze er maar voor lief bij. Geestelijken die betrapt werden, kwamen er meestal met een geldboete van af. Die betaalden ze dan zonder al teveel gemor, zodat ze hun officieuze echtgenote en eventuele kroost bij zich in huis konden houden.⁷⁷ Weinig bisschoppen leken geneigd om de Lateraanse besluiten naar de letter uit te voeren en de betrapte priesters de laan uit te sturen. De redenen hiervoor waren divers. Misoogsten, hongersnoden, oorlogsgeweld en niet in het minst de Zwarte Dood sloegen in de late middeleeuwen vaak onverbiddelijk toe. Vele parochies kwamen hierdoor zonder kerkelijke bedienaar te zitten. In dergelijke omstandigheden verkoos de bisschop vaak concubinaire pastoors op post te laten.⁷⁸ Ook financiële motieven speelden soms een rol. De geldboetes die concubinaire clerici op geregelde tijdstippen moesten ophoesten, vormden niet zelden een belangrijke inkomstenbron voor de kerkelijke overheid.⁷⁹ Een aantal bisschoppen uit de late middeleeuwen hadden overigens ook zelf boter op het hoofd. Hendrik III van Gelre, prinsbisschop van Luik in de dertiende eeuw, verwekte volgens bepaalde bronnen op twee jaar tijd maar liefst veertien kinderen. Zijn seksuele escapades waren geen uitzondering.⁸⁰

Ook de houding van de gewone bevolking werkte een vlotte doorvoering van de Lateraanse besluiten niet in de hand. Vanuit het perspectief van zijn laatmiddeleeuwse parochianen was de dorpsheer niet alleen een geestelijke maar beschouwden ze hem ook als man en bijgevolg als een potentieel gezinshoofd.⁸¹ Zolang hun zieleherder zijn toevlucht niet zocht bij prostituees of getrouwde vrouwen en zo het dorp een slechte naam bezorgde, maalden de parochianen er niet om dat hun zieleherder het celibaat met de voeten trad. Belangrijker was dat hij niet tekort schoot in zijn pastorale taken. Hierbij kon zijn concubinaat zelfs een voordeel bieden. Vermits vele priesters hun partner vonden binnen de gemeenschap die ze bedienden, hadden de parochianen veel meer garantie dat ze aanwezig waren in de parochie indien men een beroep op hen deed.⁸² De laat-middeleeuwse parochieclerus zat sowieso vaak sterk verankerd in de plaats waar ze hun functie uitoefenden. Velen van hen kwamen namelijk aan de slag in hun eigen

⁷⁶ M.A. KELLEHER, 'Like Man and Wife: Clerics' concubines in the diocese of Barcelona', in *Journal of Medieval History*, 28 (2002), p. 351.

⁷⁷ VERGAUWEN, *Over de schreef*, p. 53-55.

⁷⁸ M. ARMSTRONG-PARTIDA, 'The Tradition of Clerical Concubinage in the Spanish Church', in *Viator*, 40 (2009), p. 240.

⁷⁹ LIPS, 'De Brabantse geestelijkheid en de andere sekse', p. 11.

⁸⁰ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 474.

⁸¹ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 40.

⁸² D. BERNSTEIN, 'Parish Priests in Late Medieval Cortona: The Urban and Rural Clergy', in *Quaderni di Storia*, 4 (1997), p. 174-175.

woonplaats of de nabije omgeving. Eenmaal achter het altaar uit waren ze niet alleen priester maar ook, en vooral, een vertrouwd lid van de gemeenschap.⁸³

Ongetwijfeld speelde de stabiliteit van de relaties van de clerici een belangrijke rol in de grote tolerantie van de bevolking tegenover het fenomeen. Onderzoek toonde aan dat het merendeel van de celibaatsschendingen langdurige verhoudingen betrof, waaruit vaak een hele kroost voortkwam.⁸⁴ Zolang de orde binnen dergelijke ‘priestergezinnen’ bewaard bleef, was er meestal geen vuiltje aan de lucht.⁸⁵ Bij haar studie over het diocees Girona vond Michelle Armstrong-Partida verschillende gevallen terug van priesters die hun relatie met een officiële verbintenis bezegelden in aanwezigheid van hun familie en vrienden.⁸⁶ Wanneer er ergens een pastoor stierf, doken niet zelden zijn concubine en hun kroost op in zijn laatste wilsbeschikking. Naast deze groep clerici die in een soort semi-officieus huwelijk leefden, bestond er ook een kleine minderheid van meer losbandige geestelijken. Die konden op veel minder begrip rekenen, zowel binnen de gemeenschap waarin ze actief waren als bij de kerkelijke overheid.⁸⁷ Het schandaal dat dergelijke rokkenjagers veroorzaakten, was hier wellicht niet vreemd aan.

Beide types van celibaatsschenders doken frequent op in het laatmiddeleeuwse Europa, zo blijkt uit onderzoek van talrijke historici. Voor de periode 1495-1540 concludeerde James Brundage dat meer dan twee derde van de clerus in Londen en omstreken er seksuele relaties op nahield. In Noord-Engeland was klerikaal concubinaat in de late middeleeuwen eerder regel dan uitzondering.⁸⁸ Ook een aanzienlijk deel van de mannelijke clerus in de streek van Genève en in het bisdom Barcelona bleek er een (vaste) partner op na te houden.⁸⁹ Geografische omstandigheden speelden een belangrijke rol in de mate waarin geestelijken de celibaatsverplichting naleefden. Zeker op het platteland lag het aantal celibaatsschendingen opmerkelijk hoger, een trend die zich tot diep in de Nieuwe Tijd zou aftekenen. De pre-Tridentijnse rurale clerus verschilde dan ook in weinig opzichten van de parochianen waarvoor hij verantwoordelijk was. Hij bezocht dezelfde tavernes, droeg vaak dezelfde kledij en hield zich bezig met dezelfde economische activiteiten. Vele pastoors hielden er een kleine boerderij op na om het karige inkomen van hun beneficie aan te vullen. Hierbij was de hulp van een vrouw voor bepaalde zaken onontbeerlijk, wat dan weer niet te rijmen viel met de celibaatsverplichting.⁹⁰ Door samen te leven met iemand van het andere geslacht en er een gezin op na te houden, integreerde deze clerus als het ware

⁸³ ARMSTRONG-PARTIDA, ‘The Tradition of Clerical Concubinage’, p. 227.

⁸⁴ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 213.

⁸⁵ H. SCHNABEL-SCHÜLE, ‘Distanz und Nähe. Zum Verständnis von Pfarren und Gemeinden im Herzogtum Württemberg vor und nach der Reformation’, in *Rottenburger Jahrbuch*, 5 (1986), p. 344.

⁸⁶ ARMSTRONG-PARTIDA, ‘The Tradition of Clerical Concubinage’, p. 221.

⁸⁷ BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, p. 362.

⁸⁸ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 404 en 536-537.

⁸⁹ L. BINZ, ‘La fin du Moyen Age (1260-1535)’, H. BAUD (ed.), *Le diocèse de Genève-Annecy*, Parijs, 1985, p. 68-69; KELLEHER, ‘Like Man and Wife’, in *Journal of Medieval History*, p. 351.

⁹⁰ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 123.

quasi volledig in de laatmiddeleeuwse maatschappij.⁹¹ Niet alleen socio-economische omstandigheden werkten het klerikale concubinaat op het platteland in de hand. De afwezigheid van enige vorm van hoger kerkelijk gezag zorgde er in bepaalde regio's voor dat controle op de Lateraanse besluiten soms onbestaande was. Als de bevolking dan nog eens tolerant bleef tegenover het onkuise gedrag van hun herder konden rokkenjagers zoals pastoor Pierre Clergué in Montaillou ongestoord hun gang gaan.⁹²

Al deze patronen verschillen niet sterk met de situatie in de Nederlanden tussen de twaalfde en de vijftiende eeuw. De conciliaire besluiten die de Kerk vastlegde op Lateranum I en II bleven ook voor vele clerici in de Lage Landen loze woorden. Historici zoals Lips en Bijsterveld toonden voor het laat-middeleeuwse Noord-Brabant aan dat een niet te onderschatten percentage van de seculiere geestelijkheid de kerkelijke celibaatsregels overtrad.⁹³ Er is weinig reden om aan te nemen dat de situatie elders in de Nederlanden anders zou zijn geweest. Vele dorpspastoors stonden aan het hoofd van een gezin zonder dat daar al teveel woorden aan vuil gemaakt werden. De steeds opnieuw opgestarte gerechtelijke procedures en de onvermijdelijke boeten namen ze er voor lief bij.⁹⁴ Met de uitbraak van het protestantisme kwam deze manier van beboeting onder vuur te liggen. Zo vaardigde de Luikse prinsbisschop Erard de la Marck in 1526 een mandement uit waarmee hij paal en perk wou stellen aan een dergelijk systeem dat het fenomeen van onkuise priesters in stand hield. Het klerikale concubinaat droeg volgens de bisschop immers in sterke mate bij tot het grote succes van het protestantisme in de regio.⁹⁵

Net als elders kende de laatmiddeleeuwse clerus in de Lage Landen ook een aantal rokkenjagers in haar rangen. Tussen 1470 en 1477 liep de pastoor van Asten Lierop maar liefst vijf boetes op voor evenveel vrouwen waarmee hij het bed deelde.⁹⁶ Pastoor Jacob Scotte moest niet onderdoen voor zijn confrater. De Oostendse priester had omstreeks 1462 maar liefst vier concubines tegelijkertijd onder zijn dak. Het waren overigens niet alleen vrouwen tot wie de clerici toenadering zochten. Hier en daar doken ook homoseksuele en pedofiele pastoors op; aan deze overtredingen tilde de officialiteit veel zwaarder dan aan een dorpsheer die er een vaste concubine op nahield.⁹⁷

Of pastoors zich nu hielden aan één vrouw, of dat ze er een meer losbandig liefdesleven op nahielden, maakte voor de critici van de laatmiddeleeuwse clerus niet zoveel uit. Literaire werken uit de dertiende en veertiende eeuw beschimpten de geestelijkheid, die ondanks haar mooie idealen een liederlijk leven leidde. De Duitse dichter Oswald von Wolkenstein gebruikte in een van zijn verzen de omschrijving

⁹¹ M. CARLIER, *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen*, Brussel, 2001, p. 116.

⁹² E. LE ROY LADURIE, *Montaillou, een ketters dorp in de Pyreneeën (1294-1324)*, Amsterdam, 1986, p. 194.

⁹³ LIPS, 'De Brabantse geestelijkheid en de andere sekse', p. 2; BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, p. 345.

⁹⁴ VERGAUWEN, *Over de schreef*, p. 56-57.

⁹⁵ L.-E. HALKIN, *Le cardinal de la Marck, prince-évêque de Liège (1505-1538)*, Luik, 1930, p. 195.

⁹⁶ BIJSTERVELD, *Laverend tussen Kerk en wereld*, p. 346.

⁹⁷ VERGAUWEN, *Over de schreef*, p. 72-74.

‘handelen als een bisschop’ als synoniem van seksuele omgang met een prostituee.⁹⁸ In zijn *Decamerone* liet Giovanni Boccaccio verschillende geestelijken opdraven die hun kuisheidsgelofte flagrant met de voeten traden. De jonge, knappe tuinman Masetto die zich de aandacht van de jonge kloosterzusters liet welgevallen of de heremiet Rusticus die de naïeve Alibek verleidde onder het mom van een duivelsbezweering, zijn slechts twee voorbeelden uit de Italiaanse verhalencyclus.⁹⁹ In zijn fictieve autobiografie betrapte de laatmiddeleeuwse pastoor van Kalenberg zijn bisschop toen deze ‘ghinck ten laetsten te bedde by sijnen boele ende hy dede al haer begheeren, ende hy begonste te wijen haer nederste capelle nae sijn beste vermogen’.¹⁰⁰ Dichter bij huis bleek de pastoor in het dertiende-eeuwse verhaal van de Vos Reinaert samen te wonen met vrouw en kinderen.¹⁰¹ De zieleherder in het bekende dierenepos stond niet alleen. Vele Middelnederlandse boerden en Franse *fabliaux* namen het libidineuze karakter van bepaalde clerici duchtig op de korrel.¹⁰²

Kritiek situeerde zich niet alleen op literair vlak. Binnen de veertiende-eeuwse stroming van de Moderne Devotie in de Nederlanden kwam er ook reactie tegen de veelvuldige celibaatsschendingen van de clerus. De beweging pleitte voor een leven voor de geestelijkheid waarin ascese een centrale rol vervulde.¹⁰³ Geert Groote hield op 14 augustus 1383 een preek voor de generale synode van de Utrechtse geestelijkheid waarin hij scherp van leer trok tegen onkuisse priesters.¹⁰⁴ Recidivisten moesten naar zijn mening uit hun ambt ontheven worden.¹⁰⁵ Ook Groote’s tijdgenoot Jan van Ruusbroec reageerde in zijn geschriften tegen geestelijken die hun celibaatsgelofte naast zich neerlegden.¹⁰⁶ Het fenomeen van talrijke onkuisse priesters maakte dat aan de vooravond van de Nieuwe Tijd er binnen de Kerk meer dan ooit twijfels waren omtrent de haalbaarheid van de celibaatsverplichting. Op het concilie van Bazel kantten bepaalde deelnemers zich tegen de gedwongen oplegging ervan.¹⁰⁷ Deze kritiek zou in het begin van de zestiende eeuw alleen maar aanzwellen bij de opkomst van de Reformatie.

2.2 Kritiek en affirmatie. Kerkelijke kuisheid in de vroegmoderne periode

Aanvankelijk leek de hervormingsbeweging zoals die bij de aanvang van de Nieuwe Tijd in het Heilig Roomse Rijk ontstond, niet sterk te verschillen van middeleeuwse

⁹⁸ A. CLASSEN, ‘Anticlericalism in Late Medieval German Verse’, P.A. DYKEMA en H.A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, p. 94-96.

⁹⁹ G. BOCCACCIO, F. DENISSEN (vert.), *Decamerone*, Amsterdam, 2004, p. 186 en p. 262.

¹⁰⁰ H. PLEIJ en H. VAN KAMPEN, *De pastoor van Kalenberg: een laatmiddeleeuwse anekdotenverzameling*, Muiderberg, 1981, p. 57.

¹⁰¹ DE KEYSER (red.), *Van den Vos Reynaerde*, p. 47.

¹⁰² K. BOECKX, ‘De zeven zonden van de geestelijkheid’, M. BLEYEN en J. VERBERCKMOES (red.), *Humor met een verleden*, Leuven, 2006, p. 219.

¹⁰³ CARLIER, *Kinderen van de minne?*, p. 119.

¹⁰⁴ *Moderne Devotie: figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984*, Nijmegen, 1984, p. 90.

¹⁰⁵ J. VAN ENGEN, ‘Late Medieval Anticlericalism: The Case of the New Devout’, P.A. DYKEMA en H.A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, p. 29.

¹⁰⁶ *Moderne Devotie*, p. 12.

¹⁰⁷ BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 70.

protesten tegen mistoestanden in de Kerk. De beweging dijde echter al snel uit en veroorzaakte een scheuring in het westerse christendom. Een van de punten waarop de protestanten kritiek leverden, was net het verplichte celibaat voor de clerus. Nochtans stond dit punt aanvankelijk niet hoog op Luthers agenda.¹⁰⁸ Meer nog, het huwelijk kon in zijn geschriften in eerste instantie niet op veel begrip rekenen. In zijn *Sermon von dem ehelichen Stand* uit 1519 bestempelde de Duitse hervormer het huwelijk in het algemeen als iets onreins, dat diende om ergere zonde te voorkomen. Hiermee sloot hij zich duidelijk aan bij de visie van Paulus. Later liet hij zich positiever uit over het huwelijk voor priesters. In 1521 schreef hij een traktaat met de titel *Ad schedulam inhibitionis sub nomine episcopi Misnensis editam responsio* waarin hij verwees naar de frequente schendingen van het priestercelibaat.¹⁰⁹ Die waren in zijn ogen onvermijdelijk wanneer men priesters wel toeliet huishoudsters, maar geen echtgenotes onder hun dak te huisvesten. Luther vergeleek het met stro dat je in het vuur gooide maar waarvan je eiste dat het niet zou branden of roken.¹¹⁰ Hij stelde voor om een concilie te organiseren waarop het priesterhuwelijk goedgekeurd zou worden. Een van zijn belangrijkste argumenten was de afwezigheid van enige onderbouwing van het verplichte celibaat in de Bijbel. De Duitse hervormer en in zijn spoor vele andere auteurs beschouwden vrijwillige seksuele onthouding als een gave die slechts aan weinigen door God was gegeven en zag daarom geen enkel argument waarom geestelijken geen huwelijk mochten aangaan.¹¹¹ Hij gaf zelf het goede voorbeeld door enkele jaren later in het huwelijk te treden met de uitgetreden non Katharina Bora, een huwelijk dat het katholieke kamp als incestueus bestempelde omdat het twee religieuzen betrof.¹¹²

Andere protestantse denkers en schrijvers hielden er dezelfde mening over het opgelegde priestercelibaat op na. Zwingli beschreef, in de lijn van Luther, in zijn *Supplicatio ad Hugonem episcopum Constantiensem* het vrijwillige celibaat als een uitzonderlijke gave. Hij vroeg aan bisschop Hugo van Landenberg van Konstanz de nodige moed te tonen en het priesterhuwelijk in zijn diocees toe te laten. Verplichte seksuele onthouding leidde, aldus de Zwitserse reformator, enkel tot toestanden waaraan het gelovige volk aanstoot kon nemen.¹¹³ Ook Calvijn hanteerde dezelfde argumentatie als Luther en Zwingli en verklaarde dat het celibaat geen enkele fundering in de Bijbel had.¹¹⁴ Voor vele protestanten vormde het katholieke priestercelibaat een punt waarop ze de leer van de Romeinse Kerk konden ondergraven. In hun ogen was het huwelijk na

¹⁰⁸ C.M. DARROL BRYANT, 'Celibacy and the protestant traditions', in C. OLSON red., *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, p. 115.

¹⁰⁹ BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen*, p. 60-61.

¹¹⁰ T.A. FUDGE, 'Incest and Lust in Luther's Marriage: Theology and Morality in Reformation Polemics', in *The Sixteenth century Journal*, 34 (2003), p. 323.

¹¹¹ BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, p. 61-65.

¹¹² BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 72.

¹¹³ BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, p. 115; FUDGE, 'Incest and Lust in Luther's Marriage', p. 319.

¹¹⁴ DARROL BRYANT, 'Celibacy and the protestant traditions', p. 120.

de zondeval de normale vorm van seksualiteitsbeleving geworden.¹¹⁵ Het protestantse gedachtegoed over de verwerping van verplichte seksuele onthouding voor de geestelijkheid kende ook verspreiding naar een breder publiek. In een pamflet uit 1522 voerde een zekere Johann Eberlin von Günzberg een priester op die verklaarde dat hij onmogelijk over kuisheid en onkuisheid kon preken wanneer zijn bastaardkinderen samen met hun moeder vooraan in de kerk zaten.¹¹⁶ Ongetwijfeld gaf von Günzberg daarmee een stem aan alle priesters die met vergelijkbare problemen worstelden.

Niet alleen op het Europese vasteland kwam de celibaatsverplichting in de zestiende eeuw onder vuur te liggen. Na de afscheiding van Rome en het ontstaan van de Anglicaanse Kerk werd het priesterhuwelijk in 1549 in Engeland toegelaten.¹¹⁷ Koning Hendrik VIII zelf was er geen voorstander van om clerici de mogelijkheid te geven om te trouwen, zodat de maatregel pas na zijn dood doorgevoerd werd.¹¹⁸ Hiermee gaf de kring rond de minderjarige Edward VI gehoor aan de ideeën die verschillende theologen in hun traktaten over het celibaat naar voren schoven.¹¹⁹ Niet iedereen zag evenwel de baten in van deze koerswijziging. Onder meer Thomas More toonde zich een sterke voorstander van de instelling, hierbij steunend op de eeuwenoude traditie van het priestercelibaat zoals die binnen de Kerk had vorm gekregen. Tegenstanders van More, zoals Thomas Becon, wezen er dan weer op dat clerici tijdens de voorgaande eeuwen het celibaat veelvuldig met de voeten hadden getreden en alludeerden op de vele klerikale dynastieën die de Kerk gekend had.¹²⁰

De dood van Edward VI in 1553 en de troonsbestijging door zijn halfzus Mary draaiden de klok weer voor een poosje terug. De katholieke vorstin proclameerde al snel dat gehuwde clerici hun beneficies dreigden te verliezen indien ze hun echtgenotes niet de laan uitstuurden.¹²¹ Na Mary's dood herstelde Elisabeth I het klerikale huwelijk, hoewel ze er zelf persoonlijk niet helemaal voor te vinden was. De *Virgin Queen* vreesde voor een herhaling van de schandalen die het priesterhuwelijk ten tijde van Edward teweeg had gebracht en die koren op de 'katholieke molen' vormden.¹²² Binnen de kerkelijke hiërarchie in Engeland heerste er meer enthousiasme over de herinstallatie van het huwelijk. Aartsbisschop Matthew Parker onderging als jonge student de invloed van Luther en toonde zich een groot voorstander van de echtelijke verbintenis voor geestelijken. Hij beschouwde het als een pluspunt dat kerkelijke bedienaars in de uitoefening van hun ambt op de steun van een echtgenote konden terugvallen. Naast

¹¹⁵ K.R. ENCARNACIÓN, 'The Proper Uses of Desire: Sex & Procreation in Reformation Anatomical Fugitive Sheets', in A.L. MCCLANAN en K.R. ENCARNACIÓN (ed.), *The material culture of sex, procreation and marriage in premodern Europe*, New York, 2002, p. 238.

¹¹⁶ S. HENDRIX, 'Considering the clergy's side', P.A. DYKEMA en H.A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, p. 455-456.

¹¹⁷ H.L. PARISH, *Clerical marriage and the English Reformation: precedent, policy and practice*, Aldershot, 2000, p. 11.

¹¹⁸ DARROL BRYANT, 'Celibacy and the protestant traditions', p. 120.

¹¹⁹ J.K. YOST, 'The Reformation Defense of Clerical Marriage in the Reigns of Henry VIII and Edward VI', in *Church History*, 50 (1981), p. 155.

¹²⁰ PARISH, *Clerical marriage and the English Reformation*, p. 84-85.

¹²¹ Ibidem, p. 25.

¹²² E.J. CARLSON, 'Clerical Marriage and the English Reformation', in *The Journal of British Studies*, 31 (1992), p. 12.

Lutheraanse ideeën speelden ook Erasmiaanse geschriften, die opriepen tot een vrije keuze voor het celibaat, een belangrijke rol in de gedachtengang van de Engelse primaat.¹²³

Als bastaardzoon voortgekomen uit de relatie tussen een priester en een vrouw, kende Erasmus de moeilijkheden die een dergelijke afkomst met zich bracht. Door zijn onwettige komaf moest hij eerst dispensatie van de paus verkrijgen vooraleer hij tot priester kon worden gewijd. Volgens de Rotterdammer moest het mogelijk zijn dat ook priesters een wettig huwelijk konden afsluiten. Net als Luther meende hij dat God de gave van vrijwillige onthouding slechts voor enkelingen voorbestemde.¹²⁴ Geestelijken moesten hierin bijgevolg de vrije keuze krijgen. Aansluitend bij het protestantse gedachtegoed wees Erasmus erop dat Christus positief stond ten opzichte van het huwelijk. Was het immers niet op de bruiloft van Kana dat hij zijn eerste grote wonder verrichte?¹²⁵ In zijn geschriften trok Erasmus verder van leer tegen de hypocrisie die de Kerk tentoon spreidde. Vooral het ambigue boetesysteem dat bepaalde bisschoppen hanteerden, moest het ontgelden.¹²⁶ Sloten Erasmus' ideeën sterk aan bij die van Luther en Zwingli, er waren ook enkele belangrijke verschillen. Zo verwierp hij het priestercelibaat niet helemaal, maar reageerde hij door middel van zijn geschriften op een oud katholiek zeer waarop protestanten de vinger hadden gelegd.¹²⁷ Ook al verkoos hij het huwelijk boven het celibaat, dat huwelijk bleef in zijn ogen toch nog altijd ondergeschikt aan de kuisheid. Die bleef voor hem het hoogste goed, zolang men er maar voor opteerde uit oprecht vrome overwegingen.¹²⁸

Het fel betwiste priestercelibaat stond uiteraard ook op de agenda van het Concilie van Trente. De discussie erover liet lang op zich wachten. Pas in de laatste fase kwam de kuisheidsgelofte aan bod, samen met het sacrament van het huwelijk.¹²⁹ Bij vele conciliedeelnemers heerste het idee dat het verplichte celibaat niet werkbaar was. Vooral de Duitse keizer Ferdinand I en de hertog van Beieren kantten zich sterk tegen een affirmatie ervan. Ferdinand verwees naar Paulus en diens verklaring dat het celibaat slechts voor weinigen was weggelegd. Hij argumenteerde dat een legalisering van het priesterhuwelijk zou tegemoet komen aan de verzuchtingen van de Duitse clerus.¹³⁰ Dezelfde geluiden klonken er in het Beierse kamp. De hertogelijke gezant verklaarde in een toespraak voor het concilie dat circa 95 % van de clerus in het hertogdom in concubinaat leefde.¹³¹ Willem van Kleef, hertog van Gullik, kwam met gelijkaardige cijfers voor de dag.¹³²

¹²³ N.B. BJORKLUND, "'A Godly Wyfe Is an Helper': Matthew Parker and the Defense of Clerical Marriage", in *The Sixteenth Century Journal*, 34 (2003), p. 347-349.

¹²⁴ HALKIN, 'Erasme et le célibat sacerdotal', p. 497.

¹²⁵ BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, p. 49.

¹²⁶ HALKIN, 'Erasme et le célibat sacerdotal', p. 499.

¹²⁷ BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, p. 51.

¹²⁸ HALKIN, 'Erasme et le célibat sacerdotal', p. 509.

¹²⁹ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 23; H. JEDIN, *Geschichte des Konzils von Trient*, IV, Freiburg, 1949-1975, p. 125-126 en p. 153-154.

¹³⁰ DENZLER, *Das Papsttum und der Ambtszölibat*, p. 208-218.

¹³¹ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 567-568.

¹³² DENZLER, *Das Papsttum und der Ambtszölibat*, p. 212.

De tegenstanders van een mogelijke afschaffing bevonden zich vooral bij de pauselijke fractie. Zij beweerden dat de opheffing van het celibaat ten koste zou gaan van de kerkelijke hiërarchie. Gehuwde clerici zouden immers meer aandacht aan hun gezin besteden en het contact met hun kerkelijke oversten zou verwateren. Nadat de Beierse hertog de kwestie op 27 juni 1562 ter tafel bracht, duurde het een half jaar vooraleer de discussies erover startten. Er ging nog een half jaar over vooraleer de concilievaders tot een besluit kwamen.¹³³ De keizer en zijn medestanders haalden hun slag niet thuis. In haar streven een afdoend antwoord te geven op de protestantse kritiek bleef de katholieke Kerk vasthouden aan de celibaatsverplichting voor de geestelijkheid, zoals ze dat vier eeuwen eerder had vastgelegd.¹³⁴

‘Si quis dixerit, clericos in sacris ordinibus constitutos, vel regulares castitatem solemniter professos, posse matrimonium contrahere, contractumque validum esse non obstante lege Ecclesiastica vel voto: et oppositum nil aliud esse, quam damnare matrimonium, qui non sentiunt se castitatis (etiamsi eam voverint) habere donum: anathema sit’.¹³⁵

Voor de clerici die zich hier niet aan hielden, werd een lijst van bestraffende maatregelen opgesteld. Concubinaire geestelijken moesten in eerste instantie door hun overste op het matje geroepen worden. Bleven ze hun kuisheidsgelofte echter met de voeten treden, verloren ze een derde van hun inkomen. Indien ze daarna nog steeds in de boosheid bleven volharden, verloren ze hun beneficie. Zij die hiermee hun lesje nog niet geleerd hadden, liepen het risico op excommunicatie.¹³⁶ De daaropvolgende canon legde de superioriteit van het celibaat ten opzichte van de gehuwde status vast.

‘Si quis dixerit statum conjugalem anteponeendum esse statui virginitatis vel coelibatus, et non esse melius ac beatius manere in virginitate aut coelibatu, quam iungi matrimonio, anathema sit’.¹³⁷

Vanop de kansel zou menig predikant in de zeventiende en achttiende eeuw die superioriteit van de maagdelijke status benadrukken tegenover het gelovige volk.¹³⁸

Een groot verschil met Lateranum I en II bestond erin dat Trente besloot meer aandacht te besteden aan de vorming van en controle op de clerus. Met *Cum adolescentium aetas* legden de concilievaders de oprichting van bisschoppelijke seminaries vast waar de seculiere geestelijkheid voortaan zijn opleiding zou genieten.¹³⁹ Hierdoor kreeg de katholieke Kerk veel meer vat op de clerus dan tevoren. Een

¹³³ LEA, *An historical sketch of sacerdotal celibacy*, p. 531-536.

¹³⁴ BOLOGNE, *Histoire du célibat et des célibataires*, p. 72.

¹³⁵ H. DENZINGER, *Symboles et définitions de la foi catholique*, Parijs, 2001, p. 477.

¹³⁶ H. J. SCHROEDER, *Canons and Decrees of the Council of Trent*, Rockford, 1978, III, p. 247.

¹³⁷ DENZINGER, *Symboles et définitions de la foi catholique*, p. 477.

¹³⁸ STORME, *Die trouwen wil voorsichtelijk*, p. 68-79.

¹³⁹ BRUNDAGE, *Law, sex and Christian society*, p. 569.

opleiding onder het waakzame oog van de plaatselijke bisschop moest ervoor zorgen dat clerici beter gewapend waren tegen de vele verlokkingen die hen buiten de seminariemuren wachtten. Door middel van de bisschoppelijke visitaties, na Trente op grote schaal toegepast, verwierven de bisschoppen ook meer controle over de clerus van hun dioceses.

Vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw kwam het geestelijke celibaat opnieuw onder vuur te liggen. In 1758 publiceerde de Franse kanunnik Jacques Desforges anoniem zijn *Avantages du mariage et combien il est nécessaire et salutaire aux prêtres et aux évêques de ce tems-ci d'épouser une fille chrétienne*, waarin hij de klerikale kuisheidsgelofte openlijk in vraag stelde. Hoewel de Kerk er als de kippen bij was om het werk als immoreel te bestempelen, kende het boek al snel een oplage van meer dan tweeduizend exemplaren en werd het vertaald in het Duits en het Italiaans.¹⁴⁰ De arrestatie van de vrijpostige kanunnik liet niet lang op zich wachten en ook op literair vlak kwam er snel een repliek.¹⁴¹ Desforges' opvattingen kenden navolging. In 1765 verscheen op het Italiaanse schiereiland een eveneens anoniem werk dat ageerde tegen het celibaat. Net als in Frankrijk veroorzaakte de *Pregiudizi del Celibato* ook hier heel wat ophef. Toen Jozef II in de jaren 1780 een aantal kerkelijke veranderingen doorvoerde, speelde hij ook met het idee het celibaat in zijn erflanden af te schaffen. Het zou echter wachten zijn tot de Franse periode vooraleer er hierin een tijdelijke verandering optrad.¹⁴²

¹⁴⁰ J. GÉLIS, 'Sexualité des prêtres et discipline de l'Église dans l'ancien diocèse de Sens au XVIIIème siècle : l'exemple du chanoine Desforges d'Étampes', L. FELLER (ed.), *Contrôler les agents du pouvoir : actes du colloque, 30, 31 mai et 1er juin 2001, à l'Université de Marne-la-Vallée*, Limoges, 2004, p. 234-239; LEA, *An historical sketch of sacerdotal celibacy*, p. 583.

¹⁴¹ GÉLIS, 'Sexualité des prêtres et discipline de l'Église', p. 234-239.

¹⁴² LEA, *An historical sketch of sacerdotal celibacy*, p. 583-595.

3. Tussen Trente en traditie. De kanteling van de katholieke hervorming (ca. 1580- ca. 1620)

*Ghebt nu gehoort vrienden eersaem, die hier sidt met verlangen,
hoe vele mans van cloecke faem, van vrouwen syn gevangen,
ten baet noch hop' noch heylicheit, yver, wysheit oft nyet missen,
een vrou den man aenloect altyt, gelyc het aes de vischen¹⁴³*

Ondanks kritiek, zowel van katholieken als van protestanten, handhaafden de Tridentijnse concilievaarders uiteindelijk het priestercelibaat. De motieven hierachter waren wellicht divers van aard. Het concilie beoogde niet alleen een interne hervorming in de Kerk, het diende evenzeer om een afdoend antwoord op het protestantisme te formuleren. Ook het vrouwonvriendelijke karakter dat sinds oudsher – al dan niet latent – in de christelijke traditie aanwezig was, speelde een rol. Die kerkelijke misogynie toonde zich nog sterker in de verstrengde clausuur die Trente oplegde aan vrouwelijke religieuzen en in de vele hekserijprocessen die tussen circa 1580 en 1630 overal in Europa werden gevoerd. In de Nederlanden waarschuwden auteurs zoals Wilhelmus Lindanus, Mathias Bossemius en Henricus Cuyckius in hun geschriften voor het gevaar dat uitging van vrouwen. Hierbij richtten ze zich vooral tot de clerus. Die moest zich zoveel mogelijk afzijdig trachten te houden van het andere geslacht om zo schandaal te voorkomen.¹⁴⁴ Het discours van de drie theologen lag in de lijn van de regelgeving die de provinciale concilies van 1570 en 1607 namen met betrekking tot het zedelijk gedrag van de clerus in de Mechelse kerkprovincie. Onkuise clerici moesten de richtlijnen van Trente in acht nemen en hun concubines de deur wijzen. Een aantal pastoors uit het Mechelse aartsbisdom namen deze besluiten echter niet ter harte en zochten veelvuldig vrouwelijk gezelschap op. De verbreking van hun kuisheidsgelofte ging vaak gepaard met ander gedrag dat indruiste tegen het ideaalbeeld zoals Trente het propageerde, maar dat zo kenmerkend was voor de eerste generatie post-Tridentijnse zieleherders.

3.1 Gesloten deuren en verdachte vrouwen. De misogynie kerkelijke houding

Net zoals de joodse traditie waaruit ze voortvloeide, benaderde de christelijke leer vrouwen vanuit een negatief perspectief. Het was Eva die zich door de slang liet verleiden om van de verboden appel te eten en die hierdoor de mensheid opzadelde met de erfzonde. Dit vormde het begin van een hele traditie waarin vrouwen steevast met zonde werden geassocieerd.¹⁴⁵ Die lijn werd verdergezet in het Nieuwe Testament. Een uitzondering hierop vormde Jezus, die zich in zijn doen en laten positief uitliet over het

¹⁴³ M. CLOET, 'Een antifeministische cantilene uit de XVIIde eeuw', in *De Leiegouw*, 5 (1963), p. 59.

¹⁴⁴ cfr. infra, p. 32.

¹⁴⁵ M.M. FULKERSON, 'Sexism as Original Sin: Developing a Theacentric Discourse', in *Journal of the American Academy of Religion*, 59 (1991), p. 653.

andere geslacht.¹⁴⁶ Zelfs iemand zoals Maria Magdalena, die na een uiterst zondig leven uiteindelijk toch tot inkeer kwam, kon op zijn genade rekenen. Belangrijk was ook de figuur van Maria, van wie de maagdelijkheid al snel als een na te volgen voorbeeld werd beschouwd. Vroegmoderne predikanten zouden in hun betoog vaak teruggrijpen naar deze drie Bijbelse modellen van de zondige, de berouwvolle en de maagdelijke vrouw om hun beweringen over het vrouwelijke geslacht kracht bij te zetten.¹⁴⁷ Daarmee plaatsten ze zich in een lange traditie. Volgens de kerkvader Augustinus bevond de vrouw zich zelfs al vóór de zondeval in een ondergeschikte positie ten opzichte van de man.¹⁴⁸ Voor de middeleeuwse theoloog Thomas van Aquino was de vrouw een wezen dat als man niet voldeed, een schepsel dat voortkwam uit zwak zaad.¹⁴⁹ Ondanks die inferioriteit moesten mannen toch op hun hoede zijn voor het zwakke geslacht. In de elfde eeuw omschreef de bisschop van Rennes het in de volgende bewoordingen:

‘Tussen de ontelbare valstrikken die onze listige vijand doorheen heuvels en vlakten heeft gespannen, is de gevaarlijkste en die niemand kan vermijden, de vrouw, funeste wijnstok van onheil, stok van alle ondeugden, die over heel de wereld talrijke schandalen heeft veroorzaakt. De vrouw, zacht en kwaad, tegelijkertijd straal van was en venijn, die met een zwaard ingestreken met honing zelfs het hart van de wijzen doorboort.’¹⁵⁰

Dat thema van de listige vrouw bleef de hele middeleeuwse periode door aanwezig in literair werk, en vormde een voedingsbodem voor de heksenvervolging die grote delen van Europa tussen 1580 en 1630 zou teisteren.¹⁵¹

Tussen 1450 en 1800 werden er in Europa meer dan honderdduizend heksenprocessen gevoerd, waarvan goed 80 % vrouwen betrof. In Brabant kwam de vervolgingsgolf vooral na 1589 op gang, de Mechelse schepenbank stelde tussen 1592 en 1643 zevenentwintig dossiers op inzake hekserij.¹⁵² Daarvan kenden er vier een noodlottig einde op de brandstapel.¹⁵³ Één van hen was Maria Everaerts, die bij haar

¹⁴⁶ M. DALY, *The church and the second sex*, Londen, 1968, p. 37-44.

¹⁴⁷ K. ROTSART, *Tussen Eva en Maria: de vrouw volgens predikanten van de 17de en 18de eeuw*, Aartrijke, 1992, p. 164.

¹⁴⁸ K. POWER, *Veiled desire: Augustine's writing on women*, Londen, 1995, p. 33.

¹⁴⁹ M. MONTEIRO, ‘Een maagd zonder regel is als een stuurman zonder schip. Richtlijnen voor geestelijke maagden in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende eeuw’, in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 1 (1992), p. 342.

¹⁵⁰ F. VANHEMELRYCK, *Heksenprocessen in de Nederlanden*, Leuven, 1982, p. 159.

¹⁵¹ L. DRESEN-COENDERS, *Het verbond van heks en duivel: een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden*, Baarn, 1983, p. 59-60.

¹⁵² D. VANYSACKER, ‘Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685). Een status quaestionis’, in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 332-343.

¹⁵³ G. MARNEF, ‘Een religieuze leefwereld aan de basis. Het beeld van Mechelse hekserijprocessen uit het midden van de zeventiende eeuw’, in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 11 (2002), p. 291.

ondervraging onder meer verklaarde dat zij de duivel bevolen had ‘mijn Heere den Vicaris generael, Mijn Heere Jansenius, doctoer in der godheyt, Myn Heere den Pastoer van Sinte-Pieters alhier, den hals zoude breken’.¹⁵⁴ Zulke aantijgingen vormden vanzelfsprekend olie op het vuur voor het kerkelijke vrouwonvriendelijke discours, dat in geschriften over hekserij al sterk aanwezig was. In de *Malleus Malificarum* uit 1486 voerden de dominicanen Sprenger en Institoris verschillende redenen op waarom vrouwen meer tot hekserij neigden dan mannen. Ze waren lichtgeloviger en konden geen maat houden. Hun verstandelijke inferioriteit zorgde ervoor dat ze een gemakkelijkere prooi vormden voor de duivel. Van nature uit waren ze leugenachtig en ook de zo verfoeide vleselijke lust werd bij uitstek met vrouwen verbonden.¹⁵⁵ Het was die lust die hen ertoe bracht hun pact met de duivel te bezegelen door seksuele omgang.

Het vernietigende kerkelijke discours kreeg ook een fundering vanuit wetenschappelijke hoek. Binnen de humorenleer, die tot diep in de vroegmoderne periode een bepalende rol speelde binnen de geneeskunde, werden vrouwen verbonden met het koude en het vochtige. Daarom waren ze zo onvoorspelbaar en weinig standvastig.¹⁵⁶ Al deze negatieve eigenschappen maakten hen, meer dan hun mannelijke tegenhangers, tot gewillige werktuigen van de duivel. Deze opvatting van de vrouw als een van Satans belangrijkste werkinstrumenten kende, mede door prediking en circulerend drukwerk, een grote verspreiding in het begin van de Nieuwe Tijd.¹⁵⁷

Ook in andere aspecten van de katholieke hervorming manifesteerde zich een sterk anti-feminisme. Met de pauselijke bul *Circa Pastoralis* officialiseerde Pius V in 1563 het hervormingsdecreet dat Trente had genomen over de insluiting van alle vrouwelijke religieuze gemeenschappen.¹⁵⁸ Hiermee bevestigde én versterkte de paus het decreet *Periculoso* van zijn voorganger Bonifatius VIII uit 1298, dat een eerste kerkelijke poging van hogerhand vormde om groepen religieuze vrouwen in kloosters te isoleren.¹⁵⁹ Op deze manier hoopte de Kerk meer vat te krijgen op hun leven. Bonifatius’ beslissing kreeg op Trente de nodige aandacht omdat laatmiddeleeuwse kloosters in de praktijk vaak echte duiventillen waren, waar veelvuldig mannelijk bezoek een groot gevaar vormde voor de kuisheid van de kloosterlingen. Door kloosters meer van de buitenwereld af te zonderen, probeerde de kerkelijke overheid de verlokkingen van het vlees voor de vrouwelijke kloosterlingen tot een minimum te beperken.

Kerkelijke clausuur bleek echter niet altijd even afdoende genoeg om beide seksen van elkaar gescheiden te houden. Voor hun spirituele noden bleven de vrouwenkloosters namelijk afhankelijk van de mannelijke clerus. De geknipte persoon hiervoor, althans in de ogen van de kerkelijke hiërarchie, kwam uit de seculiere

¹⁵⁴ R. FONCKE, ‘Mechelsche Folklore: Een heksenproces ten jare 1601’, in *Mechlinia*, 4 (1925), p. 123.

¹⁵⁵ DRESEN-COENDERS, *Het verbond van heks en duivel*, p. 103.

¹⁵⁶ N. ZEMON DAVIS, *Society and culture in early modern France*, Londen, 1975, p. 124.

¹⁵⁷ C. VAN DE STEENE, *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie*, Aartrijke, 1991, p. 43.

¹⁵⁸ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 33.

¹⁵⁹ E.M. MAKOWSKI, *Canon law and cloistered women: Periculoso and its commentators 1298-1545*, Washington, 1997, p. 2.

geestelijkheid en was bij voorkeur ouder dan vijftig. Op die manier hoopte de Kerk elke vorm van schandaal te vermijden. In praktijk lagen de zaken vaak anders. Onderzoek van Mary Laven over Venetiaanse kloosters in de zeventiende eeuw toonde aan dat de zusters geregeld hun boekje te buiten gingen met de clerici die ze over de vloer kregen.¹⁶⁰

Ook op andere manieren wisten bepaalde kloostergemeenschappen de buitenwereld te beroeren. In de Franse ursulinenkloosters van Marseilles en Loudun doken respectievelijk in 1609 en 1632 door de duivel bezeten nonnen op. Dichter bij huis deed zich begin zeventiende eeuw een gelijkaardig geval voor in Lille dat zes jaar aansleepte.¹⁶¹ In Leuven kreeg ook het Bethlehemklooster van de grauwezusters af te rekenen met een door de duivel bezeten kloosterlinge. Dergelijke gebeurtenissen versterkten natuurlijk alleen maar het idee dat vrouwen meer ontvankelijk waren voor de duivel dan hun mannelijke tegenhangers. Vaak had zulke bezetenheid een seksuele dimensie.¹⁶² De mannelijke clerus kwam hierbij ook in opspraak. In Loudun wees de abdis de plaatselijke pastoor Urbain Grandier als schuldige aan. Het was niet de eerste keer dat de geestelijke in opspraak kwam. Hij bleek een echte rokkenjager te zijn die menig vrouw in de parochie lastigviel, waardoor hij zich erg impopulair maakte. Zijn tegenstanders kregen met de beschuldiging van de abdis dan ook een uitgelezen kans om van de priester af te raken. Grandier werd in beschuldiging gesteld en stierf in 1634 op de brandstapel.¹⁶³ Na zijn dood vond men in zijn bezittingen een manuscript genaamd *Traicté du célibat des prêtres* waarin hij een lans brak voor het priesterhuwelijk.¹⁶⁴ Bij de bezeten Leuvense grauwezuster dook de naam van pastoor Hendrik Joos op, die kort daarop zijn biezen moest pakken als biechtvader van het klooster. Wat er precies waar was van de beschuldigingen werd nooit duidelijk, maar de aartsbisschop nam alvast het zekere voor het onzekere.¹⁶⁵

Anderen poogden op een positievere manier om te gaan met de insluiting, wat vaak op evenveel controverse kon rekenen. Bij het begin van de zeventiende eeuw probeerde de Spaanse Ana Domenge een klooster van hervormde dominicanessen te stichten in Perpignan. Haar hervormingspoging bracht haar uiteindelijk voor de Spaanse Inquisitie.¹⁶⁶ Een halve eeuw eerder had de Spaanse geloofsrechtbank ook Teresa van Avila ter verantwoording geroepen. Deze karmelietes maakte zich door haar visioenen uiterst verdacht in de ogen van de inquisiteurs. Die vonden dat de non door haar handelen te dicht aanleunde bij de ketterse *alumbrados* en hun Erasmiaanse

¹⁶⁰ M. LAVEN, 'Sex and Celibacy in Early Modern Venice', in *Historical Journal*, 44 (2001), p. 872-877.

¹⁶¹ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 155-158.

¹⁶² C. HARLINE, *De verzoeken van zuster Margriet: het Vlaamse kloosterleven in de zeventiende eeuw*, Antwerpen, 1997, p. 60-62.

¹⁶³ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 156-157.

¹⁶⁴ GÉLIS, 'Sexualité des prêtres et discipline de l'Église', p. 234.

¹⁶⁵ HARLINE, *De verzoeken van zuster Margriet*, p. 65.

¹⁶⁶ E. RHODES, 'Y Yo Dije, 'Sí señor'. Ana Domenge and the Barcelona Inquisition', M. GILES (ed.), *Women in the Inquisition: Spain and the New World*, Baltimore, 1999, p. 135.

gedachtegoed.¹⁶⁷ Hoewel paus Gregorius XV in 1622 Teresa uiteindelijk samen met andere coryfeën van het Spaanse katholicisme canoniseerde, bleven de verdachtmakingen rond haar figuur bestaan. De trances van de karmelietes waren voor sommigen eerder een uiting van een erotische duivelse bezetenheid dan van een goddelijk visioen. Tijdgenoten die zich positief over haar uitlieten, vermannelijkten haar als het ware in hun geschriften. Enkel op die manier leek de heersende misogynie de deugden van deze religieuze hervormster te kunnen erkennen.¹⁶⁸

3.2 ‘Qui amat periculum, peribit in illo’. Vroeg zeventiende-eeuwse theologen uit de Lage Landen over het priestercelebaat

Eigentijdse theologen en bisschoppen in de Spaanse Nederlanden lieten niet na om vooral de seculiere clerus te waarschuwen voor het gevaar dat vrouwen met zich meebrachten. Mathijs van Bossem (1527-1599), beter bekend onder zijn verlatijnste naam Mathias Bossemius, was een van de kopstukken van de katholieke hervorming aan de universiteit van Douai. Geboren in Amsterdam, studeerde hij achtereenvolgens in Leuven en Douai, waar hij in 1571 promoveerde tot doctor in de theologie. Als hoogleraar en kanselier van diezelfde universiteit ontpopte Bossemius zich tot een vurig voorvechter van het katholicisme. In zijn polemische geschriften toonde hij zich een sterke voorstander van het priestercelebaat, dat protestantse denkers zo bekritiseerden. Zijn discours hierover kon op veel succes rekenen binnen het katholieke kamp.¹⁶⁹

Bossemius publiceerde in 1589 een vijftal sermoenen waarin hij het samenwonen van priesters met vrouwen op de korrel nam. Hiermee plaatste hij zich in de vrouwonvriendelijke traditie van de tijd waarin hij leefde. Met zijn betoog wou de katholieke theoloog het belang van het priestercelebaat onderstrepen en de clerus waarschuwen voor de verlokkingen die daarbij konden opduiken. Clerici die door hun onrein gedrag het ambt bezoedelden en het priesterschap te schande maakten, konden bij hem op weinig begrip rekenen. Hij uitte zijn ongenoegen over de vele priesters die, ondanks hun kuisheidsgelofte, toch een vrouw in hun huis toelieten.¹⁷⁰ Bossemius verwees naar de regels die Trente en de verschillende diocesane synodes hierover hadden vastgelegd om orde op zaken te stellen.¹⁷¹ De talrijke celibaatsschendingen bij

¹⁶⁷ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 152.

¹⁶⁸ A. WEBER, *Teresa of Avila and the rhetoric of femininity*, Princeton, 1990, p. 17-18 en p. 160-165.

¹⁶⁹ J. FRUYTIER, ‘Bossem, Mathias van’, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, VI, Leiden, 1911-1937, p. 171-172; T. BOUQUILLON, ‘Les théologiens de Douai’, in *Revue des sciences ecclésiastiques*, XLII (1880), p. 255.

¹⁷⁰ M. BOSSEMIUS, *De clericorum cum foeminis cohabitatione, licetane ea sit an non, tractatus ethicus, in quinque distinctus sermones*, Douai, 1586, f. 29-30: clerici qui perpetuam deo castitatem voveru[n]t eodem, ut ubique videre est, habitent sub tecto cum mulieribus.

¹⁷¹ BOSSEMIUS, *De clericorum cum foeminis cohabitatione*, f. 76 en f. 98: Quid enim synodus dioecisana Audomarensis, celebrata anno 83? Ancillam clerici non accipiant, per quam incontine[n]tia periculum, opinionem, aut suspicione possint incurrere; Prohibet s. synodus quibuscunque clericis, ne concubinas, aut alias mulieres, de quibus possit haberi suspicio, in domo vel extra detinere, aut cum eis ullam consuetudinem habere audeant.

priesters vormden immers koren op de molen van de protestanten die regelmatig de spot dreven met de 'papen hoer'.¹⁷²

Dergelijke kritiek kon alleen maar verdwijnen indien de pastoors de vrouwen onder hun dak de deur wezen. Hun aanwezigheid betekende immers een groot gevaar voor het priestercelibaat. Schaars gekleed zorgden ze er voor dat de ogen van de pastoor naar hun borsten afdwaalden, waarop de begeerte zich van hem meester maakte. Die lichamelijke begeerte kwam van de duivel en contrasteerde met de kuisheid die Bossemius verbond met het goddelijke.¹⁷³ Vrouwen fungeerden als het werktuig bij uitstek van Satan. Was het immers niet Eva geweest die zich in het aardse paradijs door de slang had laten verleiden en hierdoor de mensheid in het verderf stortte?¹⁷⁴ In krachtige bewoordingen waarschuwde de auteur priesters voor het gevaar dat van het vrouwelijke geslacht uitging. Met hen samenwonen vergeleek hij met een doortocht door de straat van Messina. Volgens de Griekse mythologie schuilden daar de monsterlijke zeenimf Charybdis en het zeskoppige gedrocht Scylla. Zeelui die langs daar voeren, moesten angstvallig de juiste koers houden indien ze de doortocht door de Straat wilden overleven.¹⁷⁵

Bossemius waarschuwde diegenen die meenden dat zij wel weerstand konden bieden aan de vrouwelijke verleidingskunsten. Hij verwees naar een aantal Oudtestamentische figuren die uiteindelijk ook de bekoring niet konden weerstaan toen ze met een vrouw onder hetzelfde dak sliepen.¹⁷⁶ Augustinus waarschuwde reeds in zijn tijd dat hij die met een vrouw samenleefde, sneller tot onkuis gedrag zou overgaan.¹⁷⁷ En zelfs de grote Thomas van Aquino omgordde zichzelf om de lust van zijn lenden te onderdrukken. Niet elke man was immers zo standvastig als Jozef. Hij die van het gevaar houdt, zal er zich in verliezen, aldus Mathias Bossemius.¹⁷⁸ Niet alleen geestelijken moesten kuisheid hoog in het vaandel dragen. In zijn sermoenen wees de katholieke theoloog eveneens op het belang van deze deugd voor leken. Ook zij moesten de nodige lichamelijke zuiverheid opbrengen wanneer ze ter kerke gingen. Hierbij was de voorbeeldrol van de clerus essentieel.¹⁷⁹ Geestelijken die in onkuisheid leefden, moesten zich bewust zijn van die rol en hun concubines de deur wijzen.¹⁸⁰

¹⁷² BOSSEMIUS, *De clericorum cum foeminis cohabitatione*, f. 47.

¹⁷³ Ibidem, f. 32 en f. 91-92 : Incentivum quippe noxij caloris singulare, et diaboli, seu propriae quoque carnis adversus spiritum, contraque devotam castitatem, arma quaedam sunt longe gravissima, cohabitantes clericis foeminae.

¹⁷⁴ Ibidem, f. 77: Memento semper quod paradisi colonu[m], de possessione sua, mulier eiecerit.

¹⁷⁵ Ibidem, f. 31: Et quidem quam res sit varijs et magnis plena periculis, nox harum nobis non sufficeret vesperiaru[m], si scopulos illos omnes, si scyllas, atque charybdes, quae in illiusmodi occurru[n]t cohabitatione, oratione pertractare vellemus; I. DROS, *Griekse mythen*, Amsterdam, 2006, p. 186.

¹⁷⁶ BOSSEMIUS, *De clericorum cum foeminis cohabitatione*, f. 77: Neque enim Davide sanctor esse potes, nec Salomone sapientior.

¹⁷⁷ Ibidem, f. 32: Periculose aspicitur, clamat s. Aug. quod co[n]cupiscere no[n] licet: quando qui mulierem tatum viderit ad concupiscendum eam, iam eandem moechatus sit in corde suo.

¹⁷⁸ Ibidem, f. 44: Qui amat periculum, peribit in illo...Ac perit isto quidem in cohabitationis periculo.

¹⁷⁹ Ibidem, f. 67: quod de sacerdoti, qui lux debent esse mundi.

¹⁸⁰ Ibidem, f. 75: Unde et vos homines dei, qui vitam geritis monasticam, aut sacerdotalem, separate vos lo[n]g[a]e a mulieribus.

Het werk van Bossemius was geen geïsoleerde opstoot van misogynie in de Lage Landen. Ook de Roermondse bisschoppen Lindanus en Cuyckius haalden in hun geschriften uit naar onkuise clerici en in het bijzonder naar hun concubines. De penibele toestand van hun bisdom speelde wellicht een rol in de totstandkoming van de traktaten. Wilhelmus Lindanus (1525-1588) werd geboren in Dordrecht als Willem Damaszoom van der Lindt. Na zijn studies in Leuven gelastte de vorst hem in 1557 als inquisiteur orde op zaken te stellen in Friesland.¹⁸¹ In 1561 bekrachtigde de paus zijn benoeming als bisschop van Roermond. Toen hij in 1569 eindelijk bezit kon nemen van zijn bisschopszetel, trof hij daar heel wat werk aan. Henricus Cuyckius verhaalde – wellicht met enige zin voor overdrijving – hoe Lindanus amper zes kuise priesters in het bisdom aantrof.¹⁸² Net als bij Bossemius klonk ook hier een sterke anti-protestantse toon. De bisschop verdedigde sterk de Tridentijnse bevestiging van het celibaat en haalde uit naar clerici die deze naast zich neerlegden. Priesters die in concubinaat leefden, hoorden volgens Lindanus niet thuis voor het altaar. Uiteraard bestempelde hij Luthers huwelijk met Katharina Bora als onrein en verketterde hij stromingen binnen het christendom die in het verleden tegen het celibaat gepleit hadden.¹⁸³

Lindanus' opvolger in Roermond formuleerde een kwarteeuw later dezelfde opvattingen in nog sterkere bewoordingen. Toen de reeds vernoemde Henricus Cuyckius (1546-1609) in 1596 het bestuur over het Roermondse diocees aanvaardde, had hij al een hele loopbaan achter de rug. Net als Lindanus en Bossemius studeerde hij theologie aan de Leuvense universiteit, waar hij in 1582 toetrad tot het professorenkorps. Binnen het Mechelse aartsbisdom was hij actief als officiaal en censor en nam hij het bestuur waar na de dood van aartsbisschop Hauchin in 1589. Zijn episcopaat in Roermond kenmerkte zich door verwoede pogingen om het bisdom uit het slop te halen. Persoonlijke visitaties, de uitbouw van goed onderwijs, de oprichting van een seminarie in 1599 en een streng pastoraal beleid moesten hiertoe bijdragen.¹⁸⁴ Cuyckius' hervormingen bleken succesvol, zeker wat de clerus betrof. In zijn *adliminabrief* in 1615 berichtte zijn opvolger aan Rome geen weet meer te hebben van concubinaire priesters in zijn diocees.¹⁸⁵

¹⁸¹ E. VARENBERGH, 'Lindanus, Guillaume-Damase', *Biographie nationale*, XII, Brussel, 1914-1920, p. 212-213.; P.T. VAN BEUNINGEN, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop: bijdrage tot zijn biografie 1525-1576*, Assen, 1966, p. 43.

¹⁸² H. CUYCKIUS, *De ecclesiarum rectoribus, an recte dicant, praestare concubinarios quam nullos haberi pastores, exegetica tractatio*, Leuven, 1601, f. 5: qui quando ad hunc accessit Episcopatum, non nisi sex castos invenit.

¹⁸³ W. LINDANUS, *De Apostolico Virginitatis Voto, Atque Evangelico Sacerdotum Caelibatu*, Keulen, 1577, f. 1-4: Varias depelluntur praefationis Chemnitii calumniae contra Patres Tridentini Concilii, quod Sess. 8. Canone 9. impurum, inquit, caelibatum defenderint, & non de medio tulerint, quod statum controversiae involvant, quod nervos superstitionum retineant; Deinde historiola nuptialis textur de impurissima impurissimi Lutheri sponsa Katharina Bornia.

¹⁸⁴ J.-J. THONISSEN, 'Cuyck, Henri van', *Biographie nationale*, V, Brussel, 1914-1920, p. 601-602; W.J. PRICKE, 'Levensbeschrijving van de 14 Roermondse bisschoppen', in *Limburgs verleden: geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, Maastricht, 1960-1967, II, p. 603-607.

¹⁸⁵ R. DE LA HAYE en P. W.F.M. HAMANS, *Bisdom langs de Maas: geschiedenis van de kerk in Limburg*, Maastricht, 2009, p. 230.

Dergelijke *concupinari* konden in Cuyckius' geschriften op weinig krediet rekenen. In 1601 publiceerde hij een klein traktaat waarin hij inging op de vraag of men concubinaire priesters moest verkiezen boven helemaal geen pastoors. Hiermee speelde Cuyckius in op een actueel probleem: in 1607 nog verklaarde de Antwerpse bisschop Miraeus in een verslag aan de pauselijke curie dat hij door het priestertekort gedwongen werd pastoors aan te nemen die het celibaat overtraden en/of zich aan drank te buiten gingen. Indien hij parochies vacant liet, namen predikanten uit het Noorden ze immers in.¹⁸⁶ Cuyckius toonde zich een fel tegenstander van dergelijke praktijken.¹⁸⁷ Pastoors die in concubinaat leefden, vernietigden de Kerk van binnenuit. Hij vroeg zich af hoe dergelijke pastoors het katholieke geloof konden vrijwaren van ketterij, terwijl ze die door hun gedrag zelf binnenbrachten.¹⁸⁸ In plaats van de kudde van de Heer te hoeden zoals een goede herder, brachten ze deze schade toe.¹⁸⁹ Hoe konden ze zijn veld bewerken, als ze zelf in *luxuria* leefden?¹⁹⁰ De Roermondse bisschop stelde zich openlijk de vraag of dergelijk gedrag zomaar te tolereren viel, of God zulke toestanden goedkeurde.¹⁹¹ Zij die stelden dat de Kerk beter af was met concubinaire pastoors dan met geen pastoors, sloegen de bal mis.¹⁹²

Ook de protestanten kregen een veeg uit de pan. Cuyckius verwees naar de protestantse gewesten in de Nederlanden waar hij geen goed woord over had voor de clerus daar. Naar zijn mening waren het verleiders en wolven.¹⁹³ In zijn betoog herinnerde hij aan de bestraffing voor onkuise pastoors die Trente vooropgesteld had. Zelf schoof de Roermondse bisschop ook een strafmaat naar voor. Concubinaire priesters moesten vasten op water en brood, zich overtrekken met een boetekleed en, indien nodig, zichzelf tuchtigen.¹⁹⁴ Hierna bestond de mogelijkheid om terug te keren in hun functie. Cuyckius riep de dekenen dan ook op nauwlettend toe te kijken op het doen en laten van de pastoors in hun dekenij en hen aan te zetten tot een vrome levenswandel.

¹⁸⁶ P. TOEBAK, 'Het kerkelijk-godsdienstige en culturele leven binnen het noordwestelijk deel van het hertogdom Brabant (1597-1609): een typering', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 1 (1992), p. 127.

¹⁸⁷ H. CUYCKIUS, *De concubinariis pastoribus nullius necessitatis praetextu in ministerio tolerandis, ad D. Georgium Eleutherium paraenetica epistola*, Leuven, 1601, f. 2: Quam foedum tolerare sordidos illos ministros? Ut qui peccatorum caeno immersi sunt, divinis adstant altaribus, divinissima tractent mysteria, eaque cum maximo fidelium scandalo dispensent.

¹⁸⁸ CUYCKIUS, *De concubinariis pastoribus*, f. 3: Quomodo etiam ab haereticae pravitate fermento expurgabitur domus Dei, si retinentur illi a quibus haeresis est introducta.

¹⁸⁹ Ibidem: Qui non pascunt gregem Domini, sed lacerant ovile, qui ad ebrietatem, ad turpem questum, ad sordes, ad omne genus impietatis effusi sunt.

¹⁹⁰ Ibidem: Quae enim spes esse potest extirpandi lolij in agro dominico, si agricolae illud succrescere et luxuriari permittant, et non esse eradicandum imprudentissime sentiant.

¹⁹¹ Ibidem: Talesne cum impunitate tolerandi? Et tolerandi in ministerio divinitio et sacrosancto?; Quis tam caecutiens, ut sibi persuadeat Deum hanc probare conniventiam.

¹⁹² Ibidem, f. 9: Melius esse ut Concubinarij Pastores Ecclesijs praeficiantur, quam ut maneant desertae: Falsum est axioma, irreligiosum, impium, et sacrosanctis Canonibus contrarium.

¹⁹³ Ibidem, f. 5: Nonne Hollandia, Zelandia, Frisia, Transiselandia, Concubinarijs Sacerdotibus omnem suam debent perniciem. Qui Duces et Pastores positi erant in populo Dei, facti sunt seductores et lupi; ipsique contra Ecclesia catholicae sententia cum Lutheranis et Calvinianis, aut non potuisse Ecclesiam coelibatus legem sacris ordinibus imponere, aut non debuisse afferentes, ad reliquos etiam Calvinianos et Lutheranicos errores, iter alijs commonstraverunt.

¹⁹⁴ Ibidem, f. 7: Debeat quoque luxuriantem Concubinariorum carnem, inedia, panis et aquae maceratione, carceris squalore, et (si opus esset) etiam catamiatione castigare.

Enkel op die manier konden ze het goede voorbeeld aan hun parochianen geven.¹⁹⁵ In een ander klein traktaat van Cuyckius' hand uit hetzelfde jaar dook de celibaatsthematiek wederom op. Hierin uitte hij kritiek op Erasmus, die hij als goddeloos bestempelde omwille van diens pleidooi voor een versoepeling van de celibaatsverplichting. Indien men zulk gedrag zou toelaten, aldus de bisschop, zag de toekomst voor de katholieke Kerk er niet goed uit.¹⁹⁶

Naast deze twee kleinere traktaten schreef de Roermondse bisschop ook een groter werk waarin hij inging op verschillende aspecten van het klerikale celibaat. Één van die aspecten was de rol van de concubine. Priesters stelden hun leven in dienst van de Allerhoogste. Hierdoor konden ze hun tijd niet wijden aan een vrouw, in tegenstelling tot leken die hun liefde moesten verdelen tussen God en hun echtgenote.¹⁹⁷ En was het immers niet genoegzaam bekend dat vrouwen een man helemaal voor zich wilden? Vrouwen waren in Cuyckius' ogen 'jaloers, onzedelijk, onbeschaamd, twistziek en lawaaierig'.¹⁹⁸ Hij verbond hen met sluwheid, ijdelheid en vleierij, eigenschappen waarmee ze mannen verleidden en hen in het verderf stortten. Ze fungeerden als een ware bron van ondeugd, als medewerkers van Satan op aarde.¹⁹⁹

Net als Bossemius ging Cuyckius in zijn werk dieper in op het samenwonen van priesters met vrouwen. Door hun verleidingskunsten vormden ze namelijk een gevaar voor de kuisheid van de kerkelijke bedienaars.²⁰⁰ Hij besepte echter dat de verleidingskunsten van het andere geslacht slechts één kant van het verhaal vormden. Op het einde van zijn hoofdstuk wees hij er op dat ook de pastoors niet vrij van zonde waren. Indien zij de Kerk niet in schande wilden storten, moesten ze hun inwonende vrouwen de deur wijzen om erger te vermijden. Net zoals Bossemius en Augustinus meende Cuyckius immers dat 'wie van het gevaar hield, zich erin verloor'.²⁰¹ Zelfs al stoelde de relatie tussen de pastoor en zijn meid op louter professionele gronden, als de parochianen aanstoet aan haar namen, moest hij ze zonder pardon buitenzetten. Op die manier moest erger schandaal voorkomen worden.²⁰²

De publicaties van Lindanus, Bossemius en Cuyckius kwamen wellicht niet toevallig eind zestiende, begin zeventiende eeuw tot stand. Het was de periode dat bisschoppen in de Nederlanden met wisselend succes de Tridentijnse maatregelen in hun dioceses probeerden door te voeren. Indien men het protestantisme met wortel en tak

¹⁹⁵ CUYCKIUS, *De concubinariis pastoribus*, f. 8.

¹⁹⁶ CUYCKIUS, *De ecclesiarum rectoribus*, f. 4-5.

¹⁹⁷ H. CUYCKIUS, *Speculum concubinariorum*, Leuven, 1601, f. 41: Qui sine uxore est, sollicitus est, quae Domini sunt quomodo placeat Deo. Qui autem cum uxore est, sollicitus est que sunt mundi, quomodo placeat uxori et divisus est.

¹⁹⁸ Ibidem, f. 42: Impudicae sunt, invecudae, impudentes, infames, litigiosae, clamorae, zelotypae; quae infensatos amasios suos, ita in suam redigunt potestatem.

¹⁹⁹ Ibidem, f. 43: Quid est mulier? Naufragium super terram, fons nequitiae, thesaurus immuditiae et malitiae; mortifera conversatio atque confabulatio...Quid est mulier? Causa diaboli, requies serpentis, diaboli consolatio...arma diaboli.

²⁰⁰ Ibidem, f. 44: Quid aliud est mulier, inquit, nisi amicitiae inimica, ineffugabilis poena, necessarium malum, naturalis tentatio, desiderabilis calamitas, domesticum periculum.

²⁰¹ Ibidem, f. 52-54: Si non vis scandalizare Ecclesiam, eijce foeminam. ; qui periculum amat, corruiat in illo et pereat.

²⁰² Ibidem, f. 54: Si ergo domestica offendit habitatio, eijcienda foemina.

wou uitroeien, drong interne hervorming zich op. Cuyckius, en ook Bossemius en Lindanus leken hier rotsvast van overtuigd.²⁰³ Met hun geschriften ondersteunden ze de beslissing van Trente om het kerkelijk celibaat te affirmeren en wezen ze op de bedreigingen die bij deze levensstatus konden opduiken. Priesters die samen met een vrouw onder hetzelfde dak leefden, waren voor de drie theologen uit den boze. Zulke toestanden kwamen de protestantse propaganda alleen maar ten goede. Na 1601 verschenen er in de Zuidelijke Nederlanden bij mijn weten geen dergelijke publicaties meer. Met het Twaalfjarig Bestand in 1609 en de vrede van Münster in 1648 deemsterde de protestantse dreiging eerst tijdelijk, en dan definitief weg. Ook de verbeterde naleving van het celibaat speelde ongetwijfeld een rol in het uitblijven van dergelijke traktaten.

3.3 Dolende herders en klagende parochianen onder het episcopaat van Mathias Hovius

De krijtlijnen die Trente had uitgezet, werden met wisselend succes in de talrijke Europese bisdommen ingevoerd. In de jonge Mechelse kerkprovincie liep dit niet van een leien dakje.²⁰⁴ Het eerste provinciaal concilie van 1570 verbood elke vorm van verdachte omgang tussen clerici en het andere geslacht. Ook was het de clerus niet toegelaten zomaar met vrouwen onder één dak te leven. Diegenen die hier toch tegen zondigden, verloren in eerste instantie voor één maand de inkomsten van hun beneficium. Bleven ze echter volharden in de boosheid, moest er een zwaardere straf volgen evenredig aan de begane overtreding. Hiervoor lag de bevoegdheid bij de bisschop.²⁰⁵ De eerste decennia na dit concilie kreeg de katholieke hervorming echter weinig voet aan de grond. Calvinistische besturen in Antwerpen, Mechelen en Brussel zorgden ervoor dat de genomen maatregelen decennia lang dode letter bleven in grote delen van de Mechelse kerkprovincie. Celibaatsschendingen bleven hierdoor schering en inslag.

Toen Mathias Hovius in 1596 de leiding van het aartsbisdom Mechelen op zich nam, zag de toestand er niet rooskleurig uit. Door het oorlogsgeweld moesten vele dorpen het zonder pastoor stellen en waren tientallen kerken verwoest. Een van de eerste pijnpunten waar de aartsbisschop werk van maakte, was de oprichting van een bisschoppelijk seminarie om de kwaliteit van de seculiere clerus en haar opleiding te verbeteren. Zijn initiatief was succesvol, maar toch zou het opleidingsinstituut voornamelijk bevolkt worden door minder gegoede kandidaat-priesters die zich geen

²⁰³ J. ROEGIERS, *The Louvain Faculty of theology 1432-1797: short summary of a course*, Leuven, 2007, p. 21.

²⁰⁴ F. WILLOCX, *L' introduction des décrets de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven, 1929, p. 291.

²⁰⁵ P.F.X. DE RAM, *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato concilio Tridentino usque ad concordatum anni 1801*, Mechelen, 1828-1858, I, p. 118-119.

universitaire opleiding theologie konden veroorloven.²⁰⁶ In 1607 ondernam Hovius met het derde provinciaal concilie een nieuwe poging om de Zuidelijke Nederlanden op het spoor van de katholieke hervorming te plaatsen. Bij de opening ervan op 27 juni liet hij duidelijk verstaan wat hij beoogde: de doorvoering van de besluiten die Trente een halve eeuw eerder genomen had. Geen enkel privilege mocht hierin een belemmering vormen, schandalen, waar de protestanten zo gretig op inpikten, waren voortaan uit den boze.²⁰⁷ In zijn decreten hernam het concilie de toon van 1570. Geestelijken moesten zich onthouden van te familair gedrag met personen van het vrouwelijke geslacht. Zij die er een concubine op nahielden moesten haar onmiddellijk de deur wijzen. Ook de vrouwen zelf mocht men aanspreken op hun schandelijke gedrag. Indien zij hardnekkig bleven volharden in de boosheid kon de Kerk een beroep doen op de wereldlijke overheid om ze uit de stad, of zelfs uit het aartsbisdom te zetten. De onkuise clerici zelf hoorden bestraft te worden volgens de regels die de concilievaders in Trente hadden vastgelegd: ze moesten op het matje geroepen worden en konden een deel van hun inkomsten verliezen.²⁰⁸

Ondanks al zijn inspanningen moest Hovius toch geregeld optreden tegen pastoors die niet voldeden aan het ideaal van de katholieke hervorming. De clerus waarmee de aartsbisschop af te rekenen kreeg, behoorde vaak nog in zekere mate tot de pre-Tridentijnse generatie. Ze hadden meestal geen echte opleiding tot pastoor genoten. Verschillende aangeklaagde overtreders waren in meer dan één bedje ziek. Vaak vertoonden ze meerdere tekortkomingen en gingen hun seksuele escapades gepaard met alcoholisme, agressief optreden, veelvuldig absentisme en de verwaarlozing van hun pastorale taken. Dergelijke pastoors kon Hovius missen wanneer hij de parochies in het aartsbisdom van een nieuwe zieleherder moest voorzien. Hierbij speelde het *ius patronatus* hem vaak danig parten. Dit oude voorrecht hield in dat de eigenaar van de grond waarop een kerk was opgericht het recht bezat om er de kerkelijke bedienaar te benoemen. Nog op het einde van het Ancien Regime moest de Mechelse aartsbisschop slechts genoeg nemen met 15,6 % van de parochiale patroonsrechten. De rest was in handen van abdijen, kapittels en lekenpatronen die er handig gebruik van maakten bij de opbouw van hun clientèle netwerk.²⁰⁹

Een dergelijke situatie gold voor Overhespen, waar de Maltezerorde het patronaatsrecht bezat.²¹⁰ Deken Berwouts was klaarblijkelijk niet te spreken over het gedrag van de daar aangestelde pastoor.²¹¹ Op 16 juli 1615 werd Renerus Christophori

²⁰⁶ E. PUT, 'Het elan van de katholieke hervorming. Nieuwe structuren, nieuwe standaarden (1596-1648)', J. DE MAEYER, E. PUT e.a. (ed.), *Het Aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, Antwerpen, 2009, p. 108-109.

²⁰⁷ PUT en HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders*, p. 89.

²⁰⁸ DE RAM, *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum Belgii*, I, p. 395.

²⁰⁹ T. QUAGHEBEUR, 'Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen (1586-1786)', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 350-353.

²¹⁰ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, II, Overhespen, f. 37.

²¹¹ BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702)*, p. 152.

dan ook weggestuurd wegens zijn ‘scandalosam vitam’.²¹² Meer details over wat er precies aan de hand was, zijn er niet. Maar vermits priesters op dat moment zeldzaam waren en een afzetting vrij drastisch was, betrof het wellicht een grove overtreding van het celibaat. Opmerkelijk is dat ook Christophori’s voorganger de biezen moest pakken vanwege zijn ‘incontinentia’.²¹³ De ligging van Overhespen, in een uithoek van het aartsbisdom, speelde hier ongetwijfeld een belangrijke rol. Ver van het alziende oog van Mechelen trok men zich veel minder aan van Trente en vonden de hervormingen van de clerus wellicht minder vlot doorgang.

Nicolas De Hertoghe, de dorpsheer van Bodegem, kon op meer clementie rekenen. Hij had, om het in de bewoordingen van Cuyckius en Bossemius te formuleren, het gevaar in de vorm van een vrouw bij zich in huis gehaald en niet aan de verleiding kunnen weerstaan. Zijn misstap bleef niet zonder gevolgen: De Hertoghes meid werd zwanger en Mechelen kreeg er weet van. Op 16 december 1599 schold de kerkelijke overheid hem zijn schuld kwijt. Voorwaarde hiervoor was dat hij zijn huishoudster wandelen stuurde, een boete betaalde en publiekelijk vergiffenis vroeg.²¹⁴ Een goede herder moest in zijn levenswandel als het ware een weerspiegeling vormen van hoe een goede katholiek hoorde te leven. Openbaar schuld bekennen vormde hier als het ware een didactisch middel om de katholieke zeden in de basis door te laten dringen. Overigens bleek De Hertoghe zich niet echt te houden aan de gestelde voorwaarden. Bij zijn visitatie in 1600 stelde deken Gestellius vast dat de pastoor in zijn oude kwaal hervallen was. Hij had zijn huishoudster weliswaar uit zijn huis gezet, maar ze woonde nu in een naburige woning en had nog steeds een relatie met hem.²¹⁵ Of de pastoor daarna tot inkeer kwam, is niet duidelijk. Hij bleef alleszins tot 1615 op post in Bodegem.²¹⁶

Inwonende meiden kwamen vaak ten tonele wanneer de visiterende deken vermoedde dat de pastoor het celibaat niet respecteerde. Net als hun parochianen hadden ook pastoors een huishouden dat de nodige aandacht vroeg. Hulp hiervoor ontvingen vele priesters van een huishoudster die ze in dienst namen. Beperkte inkomsten, en de kwalijke reputatie als priesterconcubine bij uitstek die de figuur van de pastoorsmeid met zich meesleepte, zorgden er soms voor dat de pastoor bij de aanwerving weinig keus had. Hierdoor kon het dat de clericus zich noodgedwongen tevreden moest stellen met vrouwen van bedenkelijk allooi die nergens anders aan de slag geraakten. Vaak beantwoordden de dames in kwestie ook niet aan de door Trente opgelegde ‘canonieke leeftijd’ van veertig jaar.²¹⁷ Zulke toestanden waren niet zelden de voedingsbodem voor allerlei roddels binnen de parochie en vormden een potentiële bron voor schandaal. Het

²¹² AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, II, Overhespen, f. 37.

²¹³ BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702)*, p. 152.

²¹⁴ MECHELEN, Aartsbisshoppelijk Archief, *Mechliniensia*, acta episcopatus 9 januari 1597-13 december 1600, f. 267.

²¹⁵ P. CHRISPEELS, *Kerkelijk leven in de dekenij Sint-Pieters-Leeuw (1573-1795)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1972, p. 262.

²¹⁶ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, II, Bodegem, f. 61.

²¹⁷ LAQUA, ‘Concubinage and the Church in early Modern Münster’, p. 77-87.

was dan ook niet verwonderlijk dat Bossemius en Cuyckius priesters ten stelligste afraadden met een vrouw samen te leven, onder welke omstandigheden dan ook.

Het belang van dergelijke huishoudsters mag niet onderschat worden. Vaak hadden ze een belangrijke invloed op de pastoor wiens huishouden ze beheerden. Soms was hun houding zo dominant, dat parochianen zich er sterk aan ergerden. Tijdens zijn loopbaan kwam deken Rovenius van Sint-Pieters-Leeuw meer dan eens met dergelijke overheersende en bedilzuchtige vrouwen in aanraking. In zijn verslag beschreef hij de huishoudster van de pastoor van Dilbeek in 1595 als een echte Xantippe, die de arme dorpsherder stevig onder de knoet hield. Ook zijn confrater uit Gooik had weinig in de pap te brokken in zijn pastorie: regelmatig schold de pastoorsmeid haar meester uit voor al wat mooi en lelijk was.²¹⁸

Pastors zoals Christophori en De Hertoghe, van wie de inbreuken via de dekenale visitaties aan het licht kwamen, vormden een uitzondering. De meeste celibaatsovertredingen belandden via de klachten van de parochianen op de werktafel van de Mechelse aartsbisschop. Hun rol in het hele onderhandelingsproces waarmee men de katholieke Hervorming doorvoerde, mag niet onderschat worden.²¹⁹ Aan veel van de celibaatsovertreders die de dekens in hun visitaties aanhaalden, namen de lokale gemeenschappen nauwelijks aanstoot. Dat de pastoor een scheve schaats reed met een vrouw aan de rand van de samenleving, deerde wellicht weinig mensen.²²⁰ De theoretische kaders van Trente mochten dan wel mooi klinken, in de praktijk was men eeuwen lang anders gewoon geweest. Problematischer werd het wanneer hun seksuele escapades de orde in de parochie verstoorden of schandaal veroorzaakten. Pastors die tekort schoten in hun pastorale taken, de vrouwen van hun parochianen lastigvielen of wiens uitpattingen in de wijde omgeving vlot over de tong gingen, daar uitte de gemeenschap wél bezwaar tegen. De celibaatsovertreding werd dan wél belangrijk genoeg om aan Mechelen te melden. Antje Flüchter wees er al op dat het priestercelibaat slechts één factor was in een heel conflictenveld.²²¹

Tijdens zijn episcopaat kwam bisschop Hovius vaak met dergelijke situaties in aanraking. In Brussel kreeg hij op een dag enkele vrouwen uit Etterbeek over de vloer. Hun getuigenissen logen er niet om: pastoor Egidius van Lantschot had één van hen geld aangeboden in ruil voor seksuele gunsten. Het bleek geen eenmalig voorval te zijn, dergelijke avances had de priester wel meer gemaakt naar andere vrouwen toe. Van Lantschot belandde uiteindelijk in de gevangenis en moest, ondanks de steun van enkele andere parochianen, het pastoorschap van de parochie uit handen geven.²²² Ook in Diest vertoonde proost Joannes Coenen een meer dan gezonde interesse in het andere geslacht, tot groot ongenoegen van de parochianen van de Sint-Sulpitiusparochie. Het

²¹⁸ CHRISPEELS, *Kerkelijk leven in de dekenij Sint-Pieters-Leeuw*, p. 265-266.

²¹⁹ C. HARLINE en E. PUT, 'A Bishop in the Cloisters: The Visitations of Mathias Hovius (Malines, 1596-1620)', in *The Sixteenth Century Journal*, 22 (1991), p. 613.

²²⁰ A. BARNES, 'The Social Transformation of the French Parish Clergy', B.B. DIEFENDORF (red.), *Culture and identity in early modern Europe*, Ann Arbor, 1993, p. 142.

²²¹ FLÜCHTER, 'Pastor Lauffs und die Frauen', p. 155; FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 44 en p. 231-232.

²²² PUT en HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders*, p. 116-117.

ging zelfs zover dat sommige vrouwen van hun echtgenoten niet meer te biecht mochten gaan bij hem. De niet mis te verstane bewoordingen waarin hij mannen vroeg of hun meid al ‘gebruikt’ was leken in de verste verte niet te passen bij de geleerdheid die men hem toeschreef.²²³ Coenen was een norbertijn van de abdij van Tongerlo, die het patronaat over de Diestse parochie bezat.²²⁴ Pastoors in een dergelijke positie konden zich enerzijds vrij bewegen tussen de abdij en de bisschop, anderzijds hadden ze ook van beide kanten controle te verwachten. Vaak vormden hun benoemingen dan ook stof tot discussie tussen regulieren en seculieren.²²⁵ De Diestse schuinsmarcheerder kon echter niet profiteren van dergelijke bevoegdheidsconflicten; niet lang erna mocht ook hij zijn boeltje pakken en andere oorden opzoeken.²²⁶

Dat kapelaan Martinus van Nijverzeel niet op de hoogte was van de waarschuwingen uit de traktaten van Cuyckius en Bossemius, mag niet verwonderlijk lijken. In een procesdossier voor de officialiteit werd hij bestempeld als ‘homo ignarus et linguae latinae omnino imperitum’.²²⁷ De kapelaan was begin zeventiende eeuw verbonden aan de kleine parochiekerk van Hoeilaart, waar de religieuze troebelen stevig huis hadden gehouden.²²⁸ Van Nijverzeel was in alle opzichten het type geestelijke dat de katholieke hervorming bestreed. Hij hield er een zeer innige band op na met zijn dienstmaarte en schuimde samen met haar, zelfs op heiligendagen, kermissen en herbergen af. Uit het verslag van een aantal getuigen bleek dat de meid hierbij qua drinken niet moest onderdoen voor de clericus. De kapelaan bleek ook een eersteklas fuiver te zijn: op de vooravond van het Driekoningenfeest ging hij op een keer volledig uit de bol in het gezelschap van enkele vrouwen. Getuigen verklaarden dat hij naar een van hen riep dat ‘Louise coninginne was’, en hijzelf ‘coninck’.²²⁹ Regelmatig spreidde de kapelaan ook zijn danskunsten ten toon, waarbij hij zijn tonsuur verstopte door een doek over zijn hoofd te leggen.²³⁰ In het huis van de meier had hij zich bovenop een van de aanwezige vrouwen gevleid met de woorden ‘soo moeten die vrouwen gecust sijn’.²³¹ Zijn mannelijke parochianen kregen van Van Nijverzeel te horen hoe intiem hij was met hun echtgenotes. Tegen een zekere Hans vertelde hij over zijn vrouw ‘dat zij heeft gecrult hayr onder den buijck’ en ‘dat ick u huysvrouwe kut dickmaels getast [heb]’.²³² Verschillende getuigen bevestigden dat hij meermaals zulke vuile praat had uitgebraamd. Uiteraard is het niet zeker of deze zware beschuldigingen strookten met de

²²³ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 119-120.

²²⁴ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, I, Diest Sint-Sulpitius, f. 181.

²²⁵ W. BROES, *Norbertijnen in parochiedienst: de abdij van 't Park, haar parochies en pastoors in de 17de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1979, p. 106.

²²⁶ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, I, Diest Sint-Sulpitius, f. 181.

²²⁷ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. XI: clerici incontinentes et rixosi, Martinus van Nijverzeel.

²²⁸ M.E. MARIEN en J. VERBESSELT, *Geschiedenis van Hoeilaart van steentijdperk tot middeleeuwen*, Hoeilaart, 1974, p. 73; M. ERKENS, *Beknopte synthese van de geschiedenis van Hoeilaart*, Hoeilaart, 1985, p. 8.

²²⁹ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Martinus van Nijverzeel.

²³⁰ Ibidem: orbe cum mantili ad verticem legato.

²³¹ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Martinus van Nijverzeel.

²³² Ibidem.

werkelijkheid. De uitvoerige getuigenissen lijken er in elk geval op te duiden dat er minstens een grond van waarheid in school.

Ook in Veltem, niet ver van Leuven, dook in het begin van de zeventiende eeuw een dergelijke zieleherder op. Pastoor Gregorius Eyens lag wellicht niet wakker van de strenge straffen die Cuyckius in zijn traktaten oplegde aan onkuise pastoors. Op geregelde tijdstippen stelde hij het koor van zijn kerk open voor getrouwde vrouwen die er bleven overnachten.²³³ Dat zijn inkomen niet om over naar huis te schrijven was, bleek uit de schamele bezittingen die de officialiteit tijdens zijn proces inventariseerde ter vergoeding van de gemaakte kosten. Niet alleen zijn schending van het celibaat stoorde de officialiteit. Eyens bleek erg twistziek te zijn en dook regelmatig op in de lokale herbergen. Daar liet hij vaak obscene praat horen.²³⁴ Ook op pastoraal vlak schoot hij tekort. De pastoor bleek zelden te preken en liet na de parochianen te berispen die niet te communie gingen.²³⁵ Hiervoor had de deken hem in 1598 al berispt. Eyens had toen zijn *binatio* in Winksele als excuus aangevoerd en beterschap aan de deken beloofd. De daaropvolgende jaren bleef het stil rond de Veltemse parochieherder – hoewel dat eventueel ook aan de visitatieverslagen kan liggen, die voor deze periode vrij beknopt waren – maar in 1602 gingen de poppen opnieuw aan het dansen.²³⁶ Dergelijke recidivisten kon Hovius missen als kiespijn. Op 29 maart 1602 verbood de Mechelse officialiteit de pastoor dan ook in het aartsbisdom de mis nog ergens op te dragen, de biecht af te nemen of te preken. Een kleine maand later verloor hij definitief zijn beneficie.²³⁷ Toch bleef Eyens tot 1604 in Veltem vooraleer hij zijn koffers pakte.²³⁸

Nicolaas van Asbroeck was een geval waar aartsbisschop Hovius zich persoonlijk mee bezighield. Een aantal getuigen betichtten de Lakense pastoor ervan een relatie erop na te houden met '*filia sua spiritali*' Clara van Roye.²³⁹ Getuigen verwezen naar de twee kussens die ze door een deurspleet in Nicolaas' bed gezien hadden en naar de krakende geluiden die uit de slaapkwamer waren gekomen. Het getuigenis haalde zulke details aan, dat ook hier de vraag rijst in hoeverre ze strookten met de waarheid. Wellicht beseften de parochianen ook goed genoeg wat ze exact naar Mechelen moesten schrijven om de zaak op gang te brengen. Hovius ging alleszins mee in het verhaal en vroeg Van Asbroeck om zijn concubine de deur te wijzen, wat deze

²³³ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. III, Officialiteit van Brabant, 1510-1794, Gregorius Eyens: quod subinde conjuges in chora dormire permittat.

²³⁴ AAM, *Officialiteit*, nr. III, Officialiteit van Brabant, Gregorius Eyens: quod sit valde seditiosus...omnino obscenus in loquendo; F. VANDERICK, *Het kerkelijk leven in de 40 landelijke parochies van de dekenij Leuven (1598-1640)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1977, p. 121.

²³⁵ AAM, *Officialiteit*, nr. III, Officialiteit van Brabant, Gregorius Eyens: raro in anno concionatur, publice peccantes et non-communicantes in paschale numquam corripit.

²³⁶ VANDERICK, *Het kerkelijk leven in de 40 landelijke parochies van de dekenij Leuven*, p. 60 en p. 115-121.

²³⁷ AAM, *Officialiteit*, nr. III, Officialiteit van Brabant, Gregorius Eyens.

²³⁸ VANDERICK, *Het kerkelijk leven in de 40 landelijke parochies van de dekenij Leuven*, p. 227.

²³⁹ BRUSSEL, Algemeen Rijksarchief, *Raad van State en Audiëntie*, nr. 1944/3, Nicolaas van Asbroeck.

halsstarrig weigerde.²⁴⁰ Twee jaar na de aanklacht moest Van Asbroeck zijn biezen pakken, hij werd gedwongen om afstand te doen van zijn beneficie in ruil voor een pensioen.²⁴¹

Waarom bemoeide Hovius zich zo persoonlijk met de hele zaak? Vermoedelijk zat hij verveeld met het feit dat het dit keer een parochie betrof waar hij zelf het patronaatsrecht over had.²⁴² Meer nog dan een persoonlijke foute keuze speelde de locatie hier bovendien een belangrijke rol. Laken was sinds de dertiende eeuw een belangrijk mariaal bedevaartsoord. Volgens de legende startte men toen met de bouw van een grotere kerk, maar werd deze elke nacht opnieuw afgebroken. Op de vierde nacht verscheen de Maagd Maria en vertelde ze dat zijzelf de omvang en plaats van de nieuwe kerk wou bepalen. Met een draad bakende ze een gebied af dat de grootte van het gebouw aangaf. Deze draad werd later de belangrijkste reliek van het bedevaartsoord. Koppels die met vruchtbaarheidsproblemen kampten, gingen op bedevaart naar Laken om bijstand van de Heilige Maagd te vragen. Ook de aartshertogen Albrecht en Isabella trokken vanaf 1601 iedere zaterdag op bedevaart naar deze kerk op een goed uur wandelen van het paleis op de Coudenberg.²⁴³ Volgens het verhaal was de afstand tussen beide punten exact dezelfde als die van de kruisweg die Jezus naar Golgotha moest afleggen.²⁴⁴ In 1602 resulteerden de veelvuldige bezoeken van de aartshertogen in de schenking van een glasraam aan de Lakense kerk.²⁴⁵ En zelfs na de dood van haar echtgenoot bleef Isabella het mariale bedevaartsoord regelmatig bezoeken.²⁴⁶ Onder invloed van haar biechtvader Andrés de Soto bouwde ze de cultusplaats zelfs nog verder uit.²⁴⁷

Mariaverering kende al langer een prominente rol bij de Habsburgers. Scherpenheuvel mocht dan wel het Mariabastion in de Nederlanden zijn dat de meeste steun van Albrecht en Isabella kreeg, door zijn nabijheid was Laken het bedevaartsoord dat ze het meest bezochten.²⁴⁸ Indien Van Asbroeck er dezelfde relatie op had nagehouden in een parochie aan de rand van het aartsbisdom, had er misschien geen haan naar gekraaid. Op een plaats als Laken, waar mensen paradoxaal genoeg maagdelijkheid kwamen vereren om zelf een groot gezin te stichten, kon Mathias Hovius echter onmogelijk dulden dat de verantwoordelijke pastoor in ontucht met een vrouw samenleefde.

²⁴⁰ ARA, *Raad van State en Audiëntie*, nr. 1944/3, Nicolaas van Asbroeck.

²⁴¹ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, I, Laken, f. 109: resignatus sub pensione.

²⁴² Ibidem.

²⁴³ L. DUERLOO en W. THOMAS (red.), *Albrecht en Isabella 1598-1621*, catalogus, s.l., 1998, p. 11 en 253.

²⁴⁴ L. DUERLOO en M. WINGENS, *Scherpenheuvel: het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven, 2002, p. 35.

²⁴⁵ DUERLOO en W. THOMAS (red.), *Albrecht and Isabella*, essays, p. 272.

²⁴⁶ Ibidem, catalogus, p. 285.

²⁴⁷ C. VAN WYHE, 'Court and Convent : The Infanta Isabella and Her Franciscan Confessor Andrés de Soto', in *The Sixteenth Century Journal*, 35 (2004), p. 438.

²⁴⁸ L. DUERLOO, 'Pietas Albertina : dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), p. 5-7.

De omschakeling die de Tridentijnse hervormingen in het zedelijke leven van de clerus teweeg brachten, bleek niet voor elke pastoor een vlot te nemen horde. Gedurende zijn lange episcopaat kreeg Mathias Hovius regelmatig af te rekenen met dorpsherders die hun celibaatsgelofte in de wind sloegen. De omvang van het aartsbisdom en het beperkte aantal parochies waar hij de zieleherder aanstelde, deden hier ongetwijfeld geen goed aan.²⁴⁹ Toch leek de aartsbisschop zich hierbij minder pragmatisch op te stellen dan bisschop Miraeus.²⁵⁰ In zijn pogingen om het Mechelse aartsbisdom – en bij uitbreiding de hele kerkprovincie – op het spoor van de katholieke hervorming te plaatsen, scheen Hovius vaak voor de moeilijker weg te opteren. Liever nog dan een onkuise pastoor op post te laten vanwege het nijpende priestertekort, stuurde hij hem nog eerder de laan uit en liet hij de parochie noodgedwongen tijdelijk zonder een eigen kerkelijke bedienaar. Niet alleen de zogenaamde pre-Tridentijnse parochieclerus moest het hierbij ontgelden. Ook minder losbandige zieleherders moesten zich – goedschiks of kwaadschiks – naar de nieuwe normen schikken.

²⁴⁹ PUT en HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders*, p. 120.

²⁵⁰ cfr. *supra*, p. 35.

4. Biechtincidenten, geruchtenmolens en trouwe meiden. Klassieke scenario's uit de vroegmoderne tijd

*Maer alleen hare Biechtvaders,
Die sijn haer lust versaders,
Die hebben vry acces²⁵¹*

Vanaf het midden van de zeventiende eeuw leek de katholieke hervorming wat van haar kracht te verliezen. De veranderende context speelde hierin wellicht een grote rol. Met de vrede van Munster in 1648 kwam er een einde aan het conflict tussen katholieken en protestanten. Ongeveer op hetzelfde moment dook er met het jansenisme een nieuw ideologisch conflict op dat tot een stuk in de achttiende eeuw voor verdeling zorgde binnen het Europese katholieke kamp. Ondertussen verdween in het Mechelse aartsbisdom het fenomeen van celibaatsschendingen niet volledig. Dekenale visitatieverslagen en officialiteitsdossiers bleven melding maken van pastoors die het niet zo nauw namen met het zesde gebod. Bij vele overtredingen kwamen vaak dezelfde aspecten aan bod die heel wat vertelden over de kwalitatieve kant van het celibaat. Zo bleken een aantal pastoors te profiteren van de beslotenheid van de biecht om seksuele toenadering te zoeken tot hun parochianes. Hiermee begaven deze clerici zich op glad terrein, want de gemeenschap aarzelde niet om zich in dergelijke gevallen te wenden tot de kerkelijke overheid. Een ander facet dat geregeld opdook bij celibaatsschenders, waren de talrijke geruchten die met hun vermeend onkuis gedrag gepaard gingen. Vaak bleek de grens tussen waarheid en roddel flinterdun te zijn en wachtte de deken de moeilijke taak om te achterhalen of de door de parochianen geuite beschuldigingen aan het adres van hun dorpsherder gegrond waren of deel uitmaakten van lastercampagne.

Wie vaak opdook in zulke geruchten was de pastoorsmeid. Niet geheel onterecht, want vele priesters die hun kuisheidsgelofte verbraken, deden dit met hun huishoudster. Vele pastoors zagen zich verplicht hun meid de deur te wijzen na een dekenale visitatie, wilden ze een sanctie van de bisschop vermijden. In deze periode leek de kerkelijke overheid overigens minder bestraffend te werk te gaan dan ten tijde van Hovius. Doordat het grootste deel van de overtreders voor de rest goed werk afleverden, leken bisschoppen en dekens niet zo geneigd de Tridentijnse strafmaatregelen voor celibaatsschenders naar de letter toe te passen. De gemeenschap van haar kant stelde zich intoleranter op tegen onkuisen priesters dan vroeger. Openlijk concubinaat werd nu veel minder getolereerd.²⁵² Hierdoor ontstond er een 'modus vivendi' waarbinnen pastoors op verschillende manieren moesten zien om te gaan met hun celibaatsgelofte.

²⁵¹ E.T. KUIPER, *Het Geuzenliedboek: naar de oude drukken*, Zutphen, 1924-1925, p. 52.

²⁵² FLÜCHTER, 'Pastor Lauffs und die Frauen', p. 163; T. BECKER, 'Reformation, katholische Reform und Aufklärung', P. DOHMS en H. PANKALLA, *Die Geschichte des Kirchspiels, der Bürgermeisterei und des Amtes von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Dormagen, 1996, p. 166.

4.1 Overijverige biechtvaders aan het werk

Sinds het vierde Concilie van Lateranen in 1215 was iedere goede christen in theorie verplicht om minimum éénmaal per jaar begane zonden op te biechten aan zijn of haar zieleherder. In praktijk kwam wellicht slechts een minderheid van de gelovigen hieraan toe.²⁵³ Door de aanvechting van het sacrament door Luther en zijn volgelingen vormde de biecht ook een belangrijk punt voor de Tridentijnse concilievaders. Die benadrukten het belang van het jaarlijkse bezoek aan de biechtvader, de penitentie en de absolutie en zetten zich hierdoor uitdrukkelijk af tegen het protestantse kamp.²⁵⁴ Het biechten vormde voor vele priesters wellicht een van de zeldzame momenten dat ze van zeer nabij in aanraking kwamen met het andere geslacht. Een aantal van hen maakte hiervan dan ook handig gebruik om toenadering te zoeken tot hun vrouwelijke parochianen.²⁵⁵ Vele vrouwen durfden dergelijke vormen van *sollicitatio* niet aan te geven bij de kerkelijke overheid. Vaak dacht die immers dat het net de vrouwelijke biechtelingen waren die de biechtvader tot zonde probeerden aan te zetten. Dergelijke seksuele avances bij het biechten waren vooral een ruraal fenomeen. In steden beschikten vrouwelijke parochianen over genoeg alternatieven om hun parochieherder te ontlopen indien deze bij het biechten de grens van het toelaatbare overschreed.²⁵⁶

De gesloten biechtstoel, die meer anonimiteit verschafte aan de gelovigen, kende pas vanaf het einde van de zestiende eeuw een veralgemening, en dan nog voornamelijk in stedelijke milieus. Toch betekende dit niet dat elke vorm van toenadering nu uitgesloten was. Een aantal pastoors bleef gebruik maken van de context van de biecht om allerlei weinig kiese onderwerpen te berde te brengen. Theologische traktaten en kerkelijke instructies bleven dan ook de hele Nieuwe Tijd door biechtvaders op hun plichten wijzen. Ze maanden geestelijken die de biecht afnamen aan op hun taal te letten bij het ‘vissen’ naar de zonde. Ook moesten ze er zich rekenschap van geven dat God nauwlettend toekeek op al hun doen en laten.²⁵⁷ Dergelijke instructies verschenen in 1628 ook in de Mechelse kerkprovincie. De naleving ervan liet echter te wensen over. In 1642 noteerde aartsbisschop Boonen in een rapport dat hij – hoewel hij het jarenlang niet had kunnen geloven – met pijn in het hart moest toegeven dat onwettelijk gedrag van biechtvaders wel degelijk voorkwam.²⁵⁸ Hij hoopte op een discrete reactie van Urbanus VIII tegen dergelijke uitpattingen, vermits een eerdere pauselijke bul tegen

²⁵³ I. BEJCZY, *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum, 2004, p. 134.

²⁵⁴ HSIA, *The world of Catholic Renewal*, p. 13-14.

²⁵⁵ Zie hiervoor onder meer S. HALICZER, *Sexuality in the confessional: a sacrament profaned*, Oxford, 1996 en A. SARRION MORA, *Sexualidad y confesion: la sollicitation ante el tribunal del Santo Oficio (siglos XVI-XIX)*, Madrid, 1994.

²⁵⁶ THOMAS, ‘De contrareformatie en het probleem van de seksualiteitsbeleving van de katholieke geestelijkheid’, p. 157-158.

²⁵⁷ R.M. BELL, ‘Telling Her Sins: Male Confessors and Female Penitents in Catholic Reformation Italy’, L.L. COON, K.J. HALDANE en E.W. SOMMER (red.), *That gentle strength: historical perspectives on women in Christianity*, Charlottesville, 1990, p. 123-126.

²⁵⁸ L. CEYSSENS, ‘Jacques Boonen face au laxisme pénitentiel’, in *Bulletin de la Société des Amis de Port-Royal*, 9 (1958), p. 14-15 : Quod multis annis non potui credere, iam dolens agnosco, aliquoties si non saepe, confessarios cum suis poenitentibus tractasse et fecisse turpia.

sollicitatio uit 1622 niet gepubliceerd was in de Zuidelijke Nederlanden omwille van het placetrecht.²⁵⁹ Wellicht had Boonen het fenomeen ook in gedachten toen hij zich op 6 maart 1643 over de misbruiken in het algemeen van de clerus uitsprak. Hij maande geestelijken aan de bepalingen van Trente in het achterhoofd te houden. Ze moesten vroomheid, bescheidenheid en discipline aan de dag leggen in de functie die ze vervulden.²⁶⁰

Voor het Mechelse aartsbisdom zijn er slechts weinig gevallen bekend van seculiere clerici die seksuele toenadering zochten tijdens de biecht. Toch duiden enkele klachtenbrieven in het aartsbisschoppelijke archief erop dat het fenomeen tot diep in de achttiende eeuw bleef bestaan.²⁶¹ In het dekenaat Diest zijn er in de zeventiende eeuw twee pastoors bekend die hun boekje te buiten gingen bij het biechten. Evrardus a Kempis, pastoor van Kapellen, kreeg in 1653 een negatieve beoordeling van de visiterende deken omdat hij de biecht van zijn parochianen afnam in de sacristie. De hardhorigheid die hem op het einde van zijn leven parten speelde, belette hem dit sacrament volgens de geijkte procedures af te nemen. In normale omstandigheden hadden de parochianen hieraan wellicht weinig aanstoot genomen. De dorpsheer was echter vroeger al in opspraak gekomen omwille van zijn onzedelijk gedrag.²⁶² Dit speelde ongetwijfeld een rol in de klachten van de parochianen in het dekenale visitatierapport. Hij vormde nu immers een potentiële bedreiging voor de orde die de gemeenschap op seksueel vlak kende. Viel de pastoor immers een van zijn getrouwde parochianes lastig, dan schond hij niet alleen haar eer, die met haar lichaam verbonden was, maar ook die van haar echtgenoot. In dergelijke gevallen liep de dorpsheer veel meer risico dat de gemeenschap als ultieme vorm van sociale controle een hogere instantie inschakelde om de orde te handhaven. Bij priesters die al eens eerder tegen de lamp liepen, was de sociale controle sowieso een stuk groter.²⁶³ In het geval van a Kempis namen de parochianen wellicht het zekere voor het onzekere en kaartten ze de zaak aan, misschien zonder dat het zelfs effectief al tot incidenten was gekomen. Tot een bestraffing van de pastoor lijkt het niet geleid te hebben. Misschien wogen de beschuldigingen aan zijn adres niet zwaar genoeg door of zorgde het overlijden van de pastoor in 1654 ervoor dat de gerechtelijke procedure werd afgebroken.²⁶⁴

Heel anders verging het een andere parochieherder uit dezelfde dekenij. Isidorus de la Viefville, pastoor van Betekom, bediende zich op geregelde tijdstippen van oneerbare taal. Ook zijn omgang met vrouwen zorgde voor veel ophef. Deken van Rivieren had ook gehoord over een schandelijke misdaad die de pastoor eerder in Mechelen pleegde en waarvan de aartsbisschop reeds op de hoogte was. Om te vermijden dat het schandaal al teveel uitdijde - de broer van de la Viefville was abt van

²⁵⁹ CEYSSSENS, 'Jacques Boonen face au laxisme pénitentiel', p. 14-15; THOMAS, 'De contrareformatie en het probleem van de seksualiteitsbeleving van de katholieke geestelijkheid', p. 157.

²⁶⁰ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Aartsbisschoppen*, nr. 181, Misbruiken bij de clerus, 6 maart 1643.

²⁶¹ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Acta Vicariatus*, nr. 78, klachten over *sollicitatio*.

²⁶² MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 124-125.

²⁶³ FLÜCHTER, 'Pastor Lauffs und die Frauen', p. 158-166.

²⁶⁴ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 124-125.

Sint-Geertrui - raadde de deken aan de pastoor naar zijn klooster terug te roepen. Zover kwam het niet. In 1680 dook de schuinsmarcheerder op als cantor in Aarschot. Daar herviel hij al snel in zijn oude gewoontes. Zijn aanklager vermeldde onder meer dat de overgeplaatste geestelijke er niet voor terugdeinsde vrouwelijke biechtelingen in de biechtstoel tot ontucht aan te zetten.²⁶⁵ Gezien de zwaarte van de overtredingen en het recidivisme lijkt het op zijn minst verwonderlijk dat de la Viefville tot tweemaal toe een nieuwe kans kreeg. Vermoedelijk kon hij, gezien de positie van zijn broer, terugvallen op een aantal patronagenetwerken die zijn afzetting verhinderden. Ook elders, zoals in het reeds vermelde Munster, moest bisschop Ferdinand van Beieren lijdzaam toezien hoe dergelijke netwerken een hinderpaal vormden in zijn bestrijding van klerikale uitpattingen.²⁶⁶

In allerlei kluchten en grappen over de clerus vormde de biechtstoel eveneens het decor bij uitstek waar onkuise pastoors toenadering zochten tot het vrouwelijke geslacht. De zogenaamde 'secrete penitentie', waarbij de biechtvader zich zodanig van zijn taak kweette dat de biechtelinge in kwestie zwanger werd, kende vooral in de late middeleeuwen een zeker succes in allerlei satires.²⁶⁷ Het thema haalde wellicht zijn inspiratie bij de houding waarin de vrouwelijke penitenten zich bevonden vóór de opkomst van de contrareformatische biechtstoel. De geknielde pose aan de voeten van de clericus zorgde voor lichamelijke onderdanigheid en ook geestelijk waren de vrouwen op dat moment aan hun biechtvader onderworpen. Hij fungeerde immers als diegene die hen in naam van God de absolutie moest verlenen.²⁶⁸ Met de verstrengde maatregelen die Trente nam ter handhaving van het geestelijk celibaat, namen de satires over de seksueel actieve clerus af. In vroegmoderne kluchtboeken uit de Nederlanden bleken de eens zo populaire onkuise geestelijken veel minder prominent aanwezig.²⁶⁹ Zestiende-eeuwse grappen staken vooral de draak met de schraapzucht van de clerus, hun onwetendheid en de moeilijke band die ze erop nahielden met de gelovigen.²⁷⁰ Als het thema van de onkuise paap dan al eens opdook, waren vooral de reguleren het mikpunt van spot.²⁷¹ Tot in het begin van de achttiende eeuw kende de *Historie van B. Cornelis Adraensen van Dordrecht, Minnebroeder binnen die Stadt van Brugghe* talrijke herdrukken. Deze satire ging over de franciscaan Broer Cornelis die aan zijn vrouwelijke biechtelingen absolutie verleende door hen een lichte geseling op het achterwerk te verkopen.²⁷²

²⁶⁵ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 127-128.

²⁶⁶ LAQUA, 'Concubinage and the Church in early Modern Münster', p. 82.

²⁶⁷ BOECKX, 'De zeven zonden van de geestelijkheid', p. 219-221.

²⁶⁸ THOMAS, 'De contrareformatie en het probleem van de seksualiteitsbeleving van de katholieke geestelijkheid', p. 157.

²⁶⁹ BOECKX, 'De zeven zonden van de geestelijkheid', p. 220.

²⁷⁰ J. VERBERCKMOES, *Schertsen, schimpen en schateren: geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*, Nijmegen, 1998, p. 236.

²⁷¹ E. MOSER-RATH, *Lustige Gesellschaft: Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Stuttgart, 1984, p. 159-160.

²⁷² K. BOSTOEN, Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire', in *Literatuur: magazine over Nederlandse letterkunde*, 1 (1984), p. 254.

4.2 Achterdocht en achterklap

In hun onderzoek naar mogelijke schendingen van het celibaat was het voor de dekenen en de officialiteit niet altijd even gemakkelijk om waarheid en roddels van elkaar te scheiden. Een al te kokette huishoudster in de pastorie of een nauwe band met de abdis van het naburige klooster leken soms al te volstaan om achterdocht bij de parochianen te wekken. Meer dan eens kreeg een pastoor dan ook de raad om zijn meid de deur te wijzen of om veelvuldige kloosterbezoekjes te vermijden. Soms werd ook doelbewust een dergelijke roddel verspreid, om de betrokken priester in diskrediet te brengen. Toen er allerlei insinuaties over seksuele avances opdoken rond de reeds vernoemde pastoor Hendrik Joos, zat de aartsbisschop duidelijk verveeld met de zaak.²⁷³ Hoewel hij geen duidelijke bewijzen had dat de beschuldigingen van enkele grauwezusters aan het adres van hun biechtvader terecht waren, nam de aartsbisschop toch het zekere voor het onzekere. Joos mocht zijn biezen pakken en zag een promotie naar Mechelen langs zijn neus voorbij glijpen. In 1623 kwam hij uiteindelijk, geholpen door familieconnecties, als parochieherder terecht in Mol in het bisdom 's Hertogenbosch.²⁷⁴

Vrouwelijke kloosterlingen doken wel vaker op in verhalen over ontuchtige pastoors. In Zichem stelde de deken tot zijn groot ongenoegen vast dat pastoor Walterus Thielens er geregeld op uit trok met de overste van het plaatselijke klooster. Voor de rest vertoonde hij geen gebreken in zijn functie. Had de zaak veel minder stof doen opwaaien indien het geen kloosterlinge was geweest?²⁷⁵ Een dergelijke verhouding bracht niet alleen de parochiegemeenschap, maar vooral de kerkelijke overheid in verlegenheid. Met het katholieke bastion Scherpenheuvel in de nabijheid waren dergelijke toestanden wel het laatste waar het aartsbisdom nood aan had. Ook de Kiezegemse dorpsheer Lambertus Hermans zocht zijn partner in kerkelijke middens. Bij de dekenale visitatie van 1669 vermaande deken Van Rivieren hem omwille van zijn te familiair gedrag met een Mechels begijntje. Hermans bleek de verwittiging te hebben begrepen, want later doken er in de visitatieverslagen enkel klachten op over het moeilijke karakter van de pastoor.²⁷⁶ Misschien stond het ene niet los van het andere en waren de klachten over zijn seksuele gedrag niet meer dan een probaat middel van zijn parochianen om de lastige dorpsheer weg te krijgen. Flüchter wees er in haar studie op dat bij een conflict tussen priester en gemeenschap in de tweede helft van de zeventiende eeuw seksuele aanklachten nooit ver weg waren.²⁷⁷ Ongetwijfeld wisten de Kiezegemse parochianen naar welk soort klachten de deken en de aartsbisschop oren zouden hebben.

Ook in Ename, op de grens tussen de bisdommen Mechelen en Gent, bleek de grens tussen waarheid en leugen niet altijd even duidelijk. Toen in 1649 Kathelijne Schamelhaut beviel van een zoontje, wees ze dorpspastoor Jan Schuermans als vader

²⁷³ cfr. supra p. 31.

²⁷⁴ HARLINE, *De verzoeken van zuster Margriet*, p. 51-66.

²⁷⁵ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 121-122.

²⁷⁶ Ibidem, p. 125.

²⁷⁷ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 357.

aan. Hij zou haar in de nacht van 7 op 8 juni 1648 verleid hebben, met een zwangerschap tot gevolg. Hoewel de zieleherder aan de vrouw beloofd had om haar financieel te ondersteunen, kwam hij hierop terug na de geboorte. Er heerste namelijk onduidelijkheid of Schuermans die bewuste nacht wel bij de vrouw was geweest. Schuilde er misschien een complot achter de hele zaak? In de daaropvolgende jaren viel de pastoor echter ook nog verscheidene andere ongehuwde vrouwen en jonge weduwes lastig en slaagde hij er zelfs in een kloosterzuster te verleiden en te doen uittreden. Hierbij schuwde hij geen geweld en bedreigde hij diegenen die kritiek gaven op zijn losbandig gedrag. Schuermans' levenswandel kon op weinig begrip rekenen van zijn parochianen. Zij kaartten de zaak dan ook aan bij de deken van Ronse, die Mechelen op de hoogte bracht.²⁷⁸

De dorpsherder belandde voor de officialiteit maar wist, dankzij de steun van aartsdiaken en jansenistisch kopman Hendrik Calenus, zijn beneficie nog een tijd te behouden. Diens hulp had eerder wellicht Schuermans een postje bezorgd aan de Brusselse Sint-Katelijnekerk na zijn wijding tot subdiaken. Ludo Milis suggereerde in zijn werk dat Schuermans als student aan de Leuvense universiteit aanhanger werd van het jansenistische gedachtegoed. Die ideeën botsten met de opvattingen van landdeken Van Huffel, die veel rechtlijniger in de leer was. Vermoedelijk deed Calenus de aanvallen van de deken aan het adres van de Enaamse pastoor af als een onderlinge afrekening tussen jansenisten en anti-jansenisten en hechtte hij er niet al teveel geloof aan.²⁷⁹ De dood van de aartsdiaken in 1653 betekende echter het einde van het verblijf van de losbandige pastoor in het aartsbisdom. Dekan Van Huffel kreeg uiteindelijk toch zijn zin en Schuermans moest vertrekken. In 1659 dook hij opnieuw op als pastoor in een uithoek van de Mechelse kerkprovincie nabij Veurne. Hier overleed hij in 1672.²⁸⁰

Dat beschuldigingen van seksuele aard handig werden uitgespeeld in diverse vetes, blijkt duidelijk uit de rol die ze speelden bij de benoeming van Jacques Speecq. Deze priester en anti-jansenist stootte op veel weerstand van aartsbisschop Boonen en het jansenistische kamp bij zijn promotie in 1653 tot deken van het Leuvense Sint-Pieterskapittel. Hierbij rakelden de jansenisten het familiere gedrag op dat Speecq vertoonde in zijn omgang met het vrouwelijke geslacht.²⁸¹ Ze wezen op een jonge vrouw uit Torhout die getuigde dat 'den Heer Docter Speecq niet vies en was om altemets eens een dansken te dansen'.²⁸² Ook bleek de pastoor in Brussel een kroeg van bedenkelijk allooi te frequenteren. Ondanks de zware beschuldigingen haalde Speecq uiteindelijk toch de functie binnen.²⁸³ Het was niet de eerste keer dat de jansenisten aspecten van het zedelijke leven van een priester gebruikten om zijn geloofwaardigheid te ondermijnen. Toen de Ierse priester en universiteitsprofessor Hugh Brady in 1653 aan

²⁷⁸ MILIS, *De indiscrete charme van Jan Schuermans*, p. 15-72 en p. 111.

²⁷⁹ Ibidem, p. 92-129.

²⁸⁰ V. LAMBERT en L. MILIS, 'De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename 1645-1655. Het vervolg', in *Handelingen van het genootschap voor Geschiedenis*, 132 (1996), p. 165-171.

²⁸¹ L. CEYSSENS, 'L'accession de Jacques Speecq au décanat de Saint-Pierre à Louvain', in *Bijdragen tot de Geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, 11 (1959), p. 171-172.

²⁸² CEYSSENS, 'L'accession de Jacques Speecq', p. 171.

²⁸³ Ibidem, p. 176.

de jezuiten verklaarde dat *Cum Occasione*, de tweede pauselijke bul tegen Jansenius, dode letter bleef aan de Leuvense universiteit, bleek de relatie van de Ier met zijn meid enkele jaren eerder genoeg om de waarachtigheid van zijn getuigenis in vraag te trekken.²⁸⁴

De goede band die de Vilvoordse priester en dominicaan Domien Spengler erop nahield met een zekere Cornelia Wijnants, bracht in 1685 een hele geruchtenmolen op gang. Beiden woonden onder hetzelfde dak en waren al een aantal keren samen gespot terwijl ze met de boot op de Zenne naar Brussel voeren.²⁸⁵ De pastoor bezocht ook samen met de vrouw een badhuis, wat de geruchten over een mogelijke relatie alleen maar hardnekkiger maakte. Voor de officialiteit beweerde hij echter dat Cornelia nauw met hem verwant was en dat hij er geen verhouding met haar op nahield.²⁸⁶ Op die manier kon hij zich beroepen op de voorschriften van de kerkelijke overheid. Aartsbisschop Boonen liet in 1630 zijn seminaristen immers zweren slechts bloedverwanten tot in de tweede graad in huis te halen. Op die manier hoopte hij wellicht allerlei praatjes over onkuise priesters de wereld uit te helpen.²⁸⁷ Spengler werd door de officialiteit voor de keuze gesteld: ofwel moest hij bewijzen dat Cornelia nauw met hem verwant was en zo het schandaal uit de wereld helpen, ofwel moest hij haar de deur wijzen. In het laatste geval zou de pastoor vrijgepleit worden en ontsnapte zijn meid aan het betalen van de proceskosten.²⁸⁸

Dat Spengler voor de officialiteit belandde, had – in tegenstelling tot vele andere priesters – weinig te maken met schromelijke tekortkomingen bij zijn pastorale taken. Daarover doken geen noemenswaardige klachten op. De openlijke manier waarop hij zijn relatie met Cornelia Wijnants beleefde, schoot wellicht bij sommigen in het verkeerde keelgat. Het was overigens niet de eerste keer dat de priester in opspraak kwam. Eerder al kloeg een zekere Mommaerts van het hospitaal in Vilvoorde, waar de dominicanen geregeld de mis deden, over Spenglers verdachte verhouding met Anna Rijs.²⁸⁹ Deze klacht werd sterk gemaakt door het getuigenis van twee andere dominicanen.²⁹⁰ Zijn mogelijke schendingen van het celibaat leken niet zonder gevolg te

²⁸⁴ L. CEYSSENS, 'La publication de la seconde bulle contre Jansenius', in *Augustiniana : revue pour l'étude de Saint Augustin et de l'Ordre des Augustins*, 7 (1957), p. 402.

²⁸⁵ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Domien Spengler.

²⁸⁶ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Domien Spengler : et quam preten-dit esse cognatam suam, sed non constare sufficienter.

²⁸⁷ L. CEYSSENS, 'Hendrik Calenus, pastoor van Asse', in *Ascania, driemaandelijks tijdschrift voor Asse*, 4 (1961), p. 22: obliquo me nullas in familiam meam assumpturum ancillas nisi consanguineas easque tantum ad secundum gradum inclusive, spontane me condemnans toties quoties huic ordinationi contravenero in mulctam 50 florenorum applicandam seminario.

²⁸⁸ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Domien Spengler.

²⁸⁹ P. DE PUE, *Geschiedenis van het oud dominikanen klooster en college te Vilvoorde*, Gent, 1978, p. 26.

²⁹⁰ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Domien Spengler : ex testimonio eiusdem Religiosa Mommaert ex Zenodochio Vilvordiensi reborato per depositiones duorum patrum Dominicanorum.

blijven; in 1685 verloor hij zijn post als onderoverste van de Vilvoordse dominicanen.²⁹¹

Wellicht ging een zekere pastoor Lieven N., die verbonden was aan de Brusselse Magdalenakerk, ook vlot over de tong bij zijn parochianen. In zijn getuigenis aan de officialiteit in 1683 deed de koster van de kerk een boekje open over het liederlijke leven van de geestelijke die ‘bekans allen daeghen sat’ was en ooit eens in die toestand de mis zou hebben opgedragen.²⁹² Uit de verklaring van de koster bleek ook dat hij ‘gedurighe in geselschaph van dochters is’.²⁹³ Die loodste hij dan mee naar zijn kamer waar ze, aldus de koster, enige tijd bleven. Een van hen baarde zelfs een kind van hem. Wie die vrouwen precies waren, valt niet uit het dossier af te leiden, maar het is niet onwaarschijnlijk dat de pastoor zijn toevlucht zocht tot prostituees. In tegenstelling tot plattelandsparochies, waar een vreemd gezicht direct opviel, bood de stad genoeg anonimiteit om op een dergelijke manier te werk te gaan. Of de verklaring over de avontuurtjes van de pastoor gevolgen had voor hem, blijft onduidelijk. Zijn officialiteitsdossier vermeldt alvast geen enkele strafmaat.²⁹⁴

4.3 Lief en leed in de pastorie

Bij veel schendingen van het celibaat dook de figuur van de meid onvermijdelijk op in de verslagen van de dekens en de officialiteitsdossiers. Bossemius leek de bal niet mis te slaan toen hij in zijn zestiende-eeuws traktaat wees op de risico’s die vrouwen onder het dak van de pastorie meebrachten.²⁹⁵ Doordat zij de personen waren met wie de clerici het dichtst samenleefden, ontstonden er vaak emotionele banden tussen een pastoor en zijn meid. De hele vroegmoderne periode door moesten visiterende dekens de pastoors van hun dekenaat vermanen omwille van de verdachtmakingen die de aanwezigheid van hun huishoudsters met zich meebracht. Niet altijd was er sprake van een overtreding van het celibaat, maar om eventueel schandaal te vermijden, zag de deken zich soms verplicht om preventief op te treden.

Zo haalde de Diestse landdeken bij zijn visitatie in 1670 de vreemde historie aan van pastoor Martinus Aegidii van Linkhout. Hij kwam in opspraak toen zijn huishoudster in de pastorie beviel van een onwettig kind. De vrouw zelf beweerde dat de vader een rondzwervende soldaat was en dat de pastoor geen schuld trof. Op andere gebieden stond het wel vast dat Aegidii niet voldeed aan het ideaaltype van de post-Tridentijnse clericus. In zijn latere loopbaan bleek de drank hem namelijk regelmatig parten te spelen. De dorpsheer moest de vrouw zo snel mogelijk wegzenden en daarmee kwam er een einde aan de hele zaak. Morren argumenteerde dat deze afloop niet onlogisch was, daar geen enkele andere visitatie van de pastoor een tekortkoming

²⁹¹ DE PUE, *Geschiedenis van het oud dominikanen klooster en college*, p. 48.

²⁹² MECHELEN, Aartsbisshoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi ,Lieven N.

²⁹³ Ibidem.

²⁹⁴ Ibidem.

²⁹⁵ cfr. supra p. 32.

op zedelijk vlak vaststelde.²⁹⁶ Hier tegenover staat dat dit geldt voor veel celibaatsovertreders van wie er een dossier bij de officialiteit belandde!

In de dekenij Diest waren er nog andere, gelijkaardige problemen. Zo kreeg de deken het in 1697 aan de stok met de Bekkevoortse pastoor Servatius Sichen. Deze schoot aanvankelijk wel erg goed op met zijn huishoudster. Toen laatstgenoemde trouwde, leek het probleem zichzelf op te lossen, maar twee weken na haar huwelijk stierf haar echtgenoot. De meid trok zwanger – van wie was onduidelijk – opnieuw in bij haar vroegere werkgever en bleef daar tot aan de geboorte. Die vond elders in het dorp plaats, maar al snel dook ze met haar kind op in de pastorie. Toen dit de deken ter ore kwam, eiste hij dat de vrouw uit het pastorele huis vertrok. Sichen gehoorzaamde, maar liet haar niet zomaar gaan. In Bekkevoort kon hij haar moeilijk huisvesten. De tijd dat priesterconcupines na een vermaning van de deken de pastorie verlieten om vervolgens enkele dagen later gewoon terug te keren, was op het einde van de zeventiende eeuw voorbij.²⁹⁷ De Bekkevoortse zieleherder bezorgde haar dan maar onderdak in het naburige Scherpenheuvel, waar hij haar regelmatig ging opzoeken. Reden genoeg voor de deken om het ontslag van de pastoor te eisen.²⁹⁸ Om een onduidelijke reden gaf de aartsbisschop hier geen gehoor aan. Kwam hij in botsing met de Duitse orde die het patronaatsrecht over de parochie bezat? Sichen bleef alvast tot 1709 op post in Bekkevoort.²⁹⁹

Ook in Ternat leidde de toestand van de pastoorsmeid tot verhitte discussies. In 1701 kwam er bij aartsbisschop de Precipiano een anonieme klacht binnen die de talrijke facetten vermeldde van het liederlijke leven dat de dorpsheer erop nahield. Op geregelde tijden dook pastoor Jacobus Truyts op in de herberg, waar hij tot in de vroege uurtjes kaart speelde. Enkele jaren eerder bleek zijn meid zwanger te zijn, wat voor de zieleherder geen beletsel was om haar in de pastorie te laten. De opvallende gelijkenis tussen het kind en de pastoor ontging velen niet. Om het schandaal uiteindelijk toch wat te verdoezelen, trouwde de meid later met de broer van Truyts. Na diens overlijden kocht hij een huis voor haar waar hij zelf meer dan eens logeerde. Een tweede, eveneens anonieme, aanklacht bevestigde de uitpattingen van de dorpsheer. In welke mate strookten de klachten hier met de waarheid? Het feit dat ze beide anoniem waren, tastte de geloofwaardigheid ervan wel aan. In ieder geval behield de pastoor zijn parochie tot aan zijn dood in 1724.³⁰⁰ Of dat de dorpsheer vrijpleitte van alles wat men hem ten laste legde, is lang niet zeker.

Pastors zoals Truyts, die naast hun overtreding van het celibaat ook nog talrijke andere gebreken vertoonden, waren – in tegenstelling tot de vorige periode – uitzonderingen. Veel meer troffen de visiterende dekens op hun rondes pastoorhuishoudens aan waar sinds jaar en dag de dorpsheer en zijn meid als man en vrouw samenleefden, oogluikend toegestaan door de parochianen. Zulke relaties

²⁹⁶ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 126.

²⁹⁷ BECKER, *Konfessionalisierung in Kurköln*, p. 133.

²⁹⁸ MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 130.

²⁹⁹ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, III, Bekkevoort, f. 183.

³⁰⁰ CHRISPPEELS, *Kerkelijk leven in de dekenij Sint-Pieters-Leeuw*, p. 276-280.

kwamen vaak aan het licht wanneer er iets gebeurde waardoor de gemeenschap er aanstoot aan nam of wanneer een buitenstaander redenen had om het aan te klagen. Wellicht had Catharina Lechi al jaren een relatie had met pastoor Petrus Lo[e]ijens van Laar toen ze een kind van hem kreeg. Een priester uit het Luikse kreeg echter lucht van de zaak zodat de dorpsheer zich in 1644 voor de Brabantse officialiteit moest verantwoorden.³⁰¹ Ook zijn neef Leonard Loeijens, die de parochie van zijn oom verwierf in 1665, werd in 1689 door de deken op de vingers getikt.³⁰² Niet zozeer het feit dat hij goed opschoot met zijn huishoudster zorgde voor ergernis in de kleine parochie, wel de voortdurende ruzies die ze in het openbaar uitvochten.³⁰³ Wellicht speelden niet alleen emotionele, maar ook economische redenen een rol in het concubinaat van beide pastoors. In 1609 had hun directe voorganger Gendulphus van Schagen namelijk al kennisgemaakt met de Mechelse jurisdictie. Uit diens dossier kwam de armoedige toestand van de parochie naar voren.³⁰⁴ Enkel hun pastorale inkomen volstond vaak niet voor zieleherders uit Laar indien ze er een levensstatus op wilden nahouden een priester waardig. Helpende handen bij het boerenbedrijf, dat het pastoorsinkomen moest aandikken, waren dan ook meer dan welkom.

Jan Piers, als onderpastoor verbonden aan de Brusselse Sint-Katelijnekerk, zocht geen toenadering tot zijn meid, maar vond zijn partner wellicht ook in de directe omgeving van de pastorie. In 1629 werd hij gedagvaard voor de officialiteit wegens zijn relatie met Katelijne Rijns, de dochter van de koster. Vermoedelijk kwam hun verhouding aan het licht doordat een liefdesbrief van het meisje in verkeerde handen belandde.³⁰⁵ In een andere brief, een bewijsstuk bij het dossier, verwees ze hier immers naar. Het uitblijven van een antwoord van haar ‘alder liefste lief’ bleek haar sterk zorgen te baren, zeker omdat ze op dat moment de eerste tekenen van zwangerschap bemerkte.³⁰⁶ Zulke aansprekingen en brieven duiden erop dat de relatie tussen de onderpastoor en Rijns sterk verschilde van het gedrag van pastoors zoals Lieven. Bij Piers leek er sprake te zijn van een volwaardige, liefdevolle relatie, een aspect waaraan in kerkelijke rapporten over celibaatsovertredingen weinig aandacht besteed werd.³⁰⁷

Over enige straf voor Jan Piers reppen de bronnen met geen woord. Misschien verdedigde Hendrik Calenus, sinds 1624 deken van Brussel en pastoor van de Sint-Katelijnekerk, zijn onderpastoor wel even sterk als hij dat later deed met Jan Schuermans van Ename.³⁰⁸ Dit lijkt evenwel niet te passen bij het karakter van het jansenistische kopstuk. Toen Calenus in 1618 als pastoor van Asse in opvolging van Jan Kerremans biechtvader werd van de benedictinessen in Groot-Bijgaarden aarzelde hij

³⁰¹ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. III, Officialiteit van Brabant, 1510-1794, Petrus Lo[e]ijens.

³⁰² AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, II, Laar, f. 15.

³⁰³ BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702)*, p. 153.

³⁰⁴ PUT en HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders*, p. 111-116.

³⁰⁵ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Jan Piers.

³⁰⁶ AAM, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, Jan Piers.

³⁰⁷ LAQUA, ‘Concubinage and the Church in early Modern Münster’, p. 77.

³⁰⁸ M. LEMMENS, ‘Hendrik Calenus (1583-1653): Contrareformist en Jansenist’, in *Ascania: tijdschrift over Asse, zijn streek en zijn mensen*, 28 (1985), p. 41-47.

niet om aartsbisschop Hovius op de hoogte te brengen van de wandaden van zijn voorganger in het klooster. Kerremans bleek er jarenlang een verhouding te hebben gehad met een van de zusters. Samen met zijn broer had hij ook de financiële middelen van het klooster in zijn eigen voordeel aangewend.³⁰⁹ Misschien was Calenus op het moment van Piers' verhouding te zeer afgeleid door pestepidemieën die Brussel teisterden tussen 1625-1630? Of had hij wel weet van de verhouding van zijn onderpastoor, maar rapporteerde hij hier via private correspondentie over aan de bisschop, zoals hij in zulke gevallen wel vaker plachtte te doen.³¹⁰

* * *

Anja Huovinen schoof in haar casus over de celibaatsschending van een Spaanse priester in het achttiende-eeuwse Andalusië de theorie naar voren van de clerus als een zogenaamd 'derde geslacht'. Doordat geestelijken zich, naarmate de Nieuwe Tijd vorderde, steeds beter aan hun kuisheidsgelofte gingen houden, begonnen ze meer en meer te verschillen van leken, die wél seksueel actief waren. Clerici vielen volgens Huovinen nu niet meer te categoriseren als louter 'mannelijk' of 'vrouwelijk' maar vormden als het ware een nieuw geslacht.³¹¹ Een dergelijke omvorming gebeurde in het Mechelse aartsbisdom met horten en stoten. Schendingen van het celibaat bleven voorkomen, maar het aantal leek af te nemen, een tendens die zich ook elders in het aartsbisdom doorzette.³¹² Ook in andere katholieke regio's in Europa slaagde de geestelijkheid erin zich meer en meer te houden aan de verstrengde regels omtrent kuisheid naarmate de zeventiende eeuw vorderde.³¹³ Hierbij tekenden zich wel grote regionale verschillen af. De Munsterse bisschop Bernhard von Galen schreef in 1653 nog dat de morele status van zijn geestelijkheid te wensen overliet.³¹⁴ In het bisdom Trier leefde anno 1677 nog steeds 26 % van de clerus in concubinaat.³¹⁵

In het aartsbisdom veranderde door de toegekomen controle ook de aard van de celibaatsschendingen. Rokkenjagers zoals Eyens en Van Nijverzeel doken veel minder frequent op in deze periode, uitzonderingen zoals Schuermans niet te na gesproken.

³⁰⁹ PUT en HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders*, p. 170-176.

³¹⁰ LEMMENS, 'Hendrik Calenus (1583-1653)', p. 41.

³¹¹ HUOVINEN, 'Zwischen Zölibat, Familie und Unzucht', p. 24.

³¹² Voor het aartsbisdom Mechelen zie CHRISPPEELS, *Kerkelijk leven in de dekenij Sint-Pieters-Leeuw*, p. 280; BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702)*, p. 152; SCHROYENS, *Het godsdienstig leven in het Districtus Civitatensis Mecheliensis*, p. 60; Voor de rest van de Mechelse kerkprovincie zie onder meer CLOET, *Het Kerkelijk Leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen*, p. 187-196; K. DE RAEYMAECKER, *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen 1610-1650*, Leuven, 1977, p. 87; H. VAN KIEL, *Priesters en gelovigen in de dekenij Lier (1603-1661)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1988, p. 105.

³¹³ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 339; HENGST, *Kirchliche Reformen im Fürstbistum Paderborn unter Dietrich von Fürstenberg*, p. 92; T. P. BECKER, *Konfessionalisierung in Kurköln*, p. 140.

³¹⁴ M. BECKER-HUBERTI, *Die Tridentinische Reform im Bistum Münster unter Fürstbischof Christoph Bernhard v. Galen, 1650 bis 1678: ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Reform*, Münster, 1978, p. 171.

³¹⁵ LABOUVIE, 'Geistliche Konkubinate auf dem Land', p. 107.

Priesters moesten op zoek naar een partner binnen de beslotenheid van het kerkgebouw of de pastorie. Er waren natuurlijk ook uitzonderingen op deze regel, zo bleek uit de getuigenis die Modesta Dubois in 1642 aflegde voor de officialiteit. De vrouw beweerde dat een zekere priester Le Franq haar in Schaarbeek aanrandde en met een mes bedreigde. Pas toen ze luidkeels om hulp riep en er mensen op haar gekrijs afkwamen, sloeg haar belager op de vlucht.³¹⁶

Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, konden celibaatsschenders op minder krediet van de gemeenschap rekenen dan vroeger. De samenleving dulde het fenomeen nog, zolang het niet ten koste ging van de pastorale taken of zolang de pastoor geen gevaar vormde voor de vrouwen van zijn parochie. Parochianen internaliseerden als het ware in grote mate de Tridentijnse normen: hun pastoors hoorden celibatair te zijn, waren boven het volk verheven en ontleenden hun kracht aan hun functie als toediener van de sacramenten. Protestantse voorgangers daarentegen waren getrouwd en bevonden zich op die manier tussen hun kudde.³¹⁷ Kleine overtredingen op deze regel konden geen kwaad, zolang het binnen de perken bleef. Wanneer er kinderen opdoken of de pastoor en zijn concubine hun ruzies in het openbaar beslechtten, lagen de zaken anders. Dergelijk gedrag bracht schandaal met zich dat de reputatie van die gemeenschap of bepaalde parochianen kon besmeuren. In zulke gevallen trad de gemeenschap in actie. Wellicht trachtte ze eerst het conflict intern te bezweren. Lukte dit niet, dan zagen ze zich genoodzaakt hun toevlucht te zoeken bij de kerkelijke overheid.³¹⁸

Door de mentaliteitswijziging die de gemeenschap onderging, ging ze dichter aanleunen bij het beleid van de kerkelijke overheid dan in de vorige periode het geval was. In tegenstelling tot het hervormingsepiscopaat van Hovius leken priesters die een seksuele misstap begingen nu immers op veel meer clementie te kunnen rekenen. Mechelen berispte hen meestal, maar veel verder kwam het blijkbaar niet. Zelfs dorpsherders zoals Schuermans, die verschillende vrouwen lastig viel, en Truysts, die op meerdere vlakken tekort schoot, konden uiteindelijk als pastoor aan de slag blijven. Deze houding vloeyde wellicht voort uit velerlei factoren. Met de vrede van Munster in 1648 deemsterde het protestantse gevaar uit het Noorden voor een groot deel weg. Hierdoor verloor het celibaat veel van haar symbolische betekenis. Na de postume publicatie van de *Augustinus* van de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius in 1640 dook ook het jansenisme op, dat bijna een eeuw lang de Mechelse kerkprovincie zou beroeren. Het theologische getouwtrek dat hieruit voortvloeyde, slorpte veel aandacht op van aartsbisschoppen zoals Boonen en de Precipiano. Naarmate de tijd vorderde, bleek de rek ook wat uit de Tridentijnse hervormingen te zijn. Op die manier konden bepaalde pastoors het zich veroorloven om er al dan niet verdoken een relatie op na te houden.

³¹⁶ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Officialiteit*, nr. XI, clerici incontinentes et rixosi, getuigenis Modesta Dubois.

³¹⁷ M.R. FORSTER, *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer*, Ithaca, 1992, p. 205; L. SCHORN-SCHÜTTE, 'Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe', in *Central European History*, 33 (2000), p. 26-27.

³¹⁸ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 391.

Dergelijke veranderende opvattingen bij zowel parochianen als kerkelijke overheid hadden vermoedelijk te maken met de afname van het aantal priesters dat het celibaat schond. De generatie priesters die aantrad vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw, leek zich veel meer bewust van hun voorbeeldfunctie in de maatschappij. Voor hen vormde het celibaat een wezenlijk onderdeel van hun functie, een factor waarmee ze zich onderscheidden van de gewone leken.³¹⁹ Toch blijkt uit de dekenijstudies en de officialiteitsrapporten dat het fenomeen van de onkuise pastoor niet helemaal verdween. Hoeveel vroegmoderne clerici in het aartsbisdom exact hun celibaatsgelofte aan hun laars laptten, valt onmogelijk te becijferen. In tegenstelling tot Lips en Bijsterveld, die met de registers van het Luikse aartsdiakenaat Kempenland over een bron beschikte die een statistische benadering van het aantal celibaatsschendingen toeliet, laat het bronnenmateriaal voor deze verhandeling dit niet toe. De archieven van de Brabantse en Mechelse officialiteit vertonen namelijk veel meer lacunes.³²⁰ Het is niet onwaarschijnlijk dat in de loop der tijden heel wat van het archief vernietigd werd, zoals gebeurde met het negentiende-eeuwse Gentse officialiteitsarchief.³²¹

Met de dekenijstudies, en de dekenale visitatieverslagen waarop deze gebaseerd zijn, stelt zich een soortgelijk probleem. In de woelige zeventiende eeuw konden oorlogsomstandigheden ervoor zorgen dat bepaalde parochies soms jarenlang niet gevisiteerd werden. Van de bestaande visitatieverslagen hebben er wellicht ook een aantal de tand des tijds niet overleefd. De verslagen die de historicus nog resten, verschillen vaak sterk van kwaliteit. Niet elke deken kweet zich immers even ijverig van zijn taak wanneer hij een parochie visiteerde. Zeker de achttiende-eeuwse verslagen beperkten zich meestal tot het geven van louter materiële informatie over de bezochte parochie. Net als de officialiteitsdossiers mogen deze visitatierapporten echter wel ongeschikt zijn voor een kwantitatieve benadering, ze laten wel – veel meer dan de registers van de zestiende-eeuwse aartsdiakens – toe om het priestercelibaat in de zeventiende en achttiende eeuw op een kwalitatieve manier te benaderen.

³¹⁹ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 339.

³²⁰ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, I, p. 5.

³²¹ COLLIN, 'Jean-Baptiste Lavaut (1834-1900)', p. 122.

5. De lastige driehoeksverhouding. Een gevalstudie uit Neerwinden (1765-1773)

*Neen Anne Mariken laet mij maer niesen
hondert guldens tell ick in uwen schoot
voort' plaisir dat gij sult sijn aen mijnen cloor*³²²

Naarmate de achttiende eeuw vorderde, leek Trente een definitieve overwinning te boeken in haar strijd tegen celibaatsovertredingen bij de seculiere clerus. Voor het bisdom Kamerijk stelde Deregnaucourt vast dat ten laatste tegen 1720 het aantal onkuise priesters sterk afnam.³²³ Pastoors genoten dankzij de seminaries een betere opleiding en bleven gemiddeld ook veel langer in een parochie dan hun voorgangers in de vroege zeventiende eeuw.³²⁴ Ze waren veel minder verankerd in de profane leefwereld van hun parochianen dan vroeger en slaagden er doorgaans in de nodige afstand te bewaren van het andere geslacht. Deze vaststelling moet meteen wat genuanceerd worden vermits de belangrijkste controle-instrumenten om celibaatsschenders op het spoor te komen op het einde van het Ancien Régime sterk afgezwakt waren. Zoals eerder werd aangegeven, boetten de kerkelijke rechtbanken in de achttiende eeuw in aan effectiviteit en ook de dekenale visitaties hadden veel van hun kracht verloren ten opzichte van de zeventiende eeuw.³²⁵ Slechts zelden kwam het zedelijke leven van de dorpsheerder nog uitvoerig aan bod.

Flagrante inbreuken op het celibaat bleven echter bestaan. Begin jaren 1770 dook er een opmerkelijk geval hiervan op voor de officialiteit. Het proces dat tegen pastoor Georgius Stas werd gevoerd, leverde een hele reeks getuigenissen op die toelaten de celibaatsschending van de dorpsheerder en de reactie van zijn omgeving in kaart te brengen. De seksuele escapades van de Neerwindense zieleheerder fungeerden als de spreekwoordelijke uitzondering op de regel dat pastoors zich op het einde van het Ancien Regime veel beter aan het celibaat hielden dan hun vroeg-zeventiende-eeuwse voorgangers. De beschuldigingen aan zijn adres waren niet mals: Stas zou minstens drie kinderen verwekt hebben bij twee van zijn huishoudsters. Ook enkele andere vrouwen die kort in de pastorie verbleven, kloegen over seksuele intimidatie. Daarnaast waren er nog een resem andere klachten, voornamelijk over zijn pastorale taken. De pastoor liet zich echter niet zomaar in een hoekje drummen, weerde zich als een duivel in een wijwatervat en slaagde erin, ondanks het schandaal dat zijn seksuele escapades

³²² RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 121.

³²³ BECKER, *Konfessionalisierung in Kurköln*, p. 140; G. DEREGNAUCOURT, 'Les déviances ecclésiastiques dans les anciens diocèses des Pays-Bas méridionaux aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles : répression, ecclésiologie et pastorale', B. GARNOT (red.), *Le clergé délinquant (XIIIe-XVIIIe siècle)*, Dijon, 1995, p. 81.

³²⁴ M. CLOET, 'De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 7.

³²⁵ PUT, 'Standenongelijkheid in strafzaken', p. 285.

veroorzaakten, zijn beneficie te behouden. Hij deinsde er hierbij niet voor terug om zijn parochianen te bedreigen en een roddelcampagne te lanceren tegen zijn aanklagers. Verlichte kritiek op de Kerk mocht dan wel hoogtij vieren in de Europese stedelijke salons, in de uithoeken van het Mechelse aartsbisdom bleven pastoors tot nader orde meestal onaantastbare figuren.

5.1 Een ophefmakende bevalling in de pastorie

Tussen 1757 en 1759 kregen de parochianen van Neerwinden op een kleine twintig maanden tijd drie verschillende dorpsherders. Na het overlijden van pastoor Mannemaeckers in 1757 kwam er een opvolger die het slechts een jaartje uitzong.³²⁶ Het kapittel van Andenne, dat sinds 1288 samen met de abdij van Heylisse het patronaatsrecht bezat, schoof daarop een zekere Jozef van Schore als kandidaat-opvolger naar voor.³²⁷ Dat was echter buiten de Leuvense artesfaculteit gerekend. Krachtens de pauselijke bul *Admonet Nos* van Leo X uit 1513 beschikte deze over speciale benoemingsrechten voor vacante beneficiëes. De faculteit maakte hier op tijd en stond handig gebruik van om professoren en studenten met een beneficie – al dan niet met zielzorg – te begiftigen.³²⁸ Zij schoof de 31-jarige Georgius-Henricus Stas naar voren voor de kleine parochie zodat Schore naast het beneficie greep.³²⁹ Door zijn benoeming werd hij automatisch ook deservitor in Wange, waar hij in 1763 de oude kerk afbrak en een nieuwe liet bouwen.³³⁰ Bij zijn aankomst in Neerwinden nam Stas zijn intrek in de oude pastorie. Al snel kreeg hij daar het gezelschap van de dertigjarige Barbara Noé, die het huishouden in de pastorie onder haar hoede nam.³³¹ Samen met Barbara dook ook haar broer Peter op, die in de daaropvolgende jaren allerlei klusjes voor Stas opknapte. De familie Noé genoot geen goede naam in de parochie. In zijn getuigenis in 1765 zei pastoor Nicolaas Lories van het naburige Laar dat ze ‘van soo daenighe slechte aenzien ende conduit sijn, dat sij niet en souden naerlaeten, den eenen ofte den anderen achter haege ende kanten quaelijck te tracteren, so sij al gedaen hebben’.³³²

Zes jaar na de aankomst van Stas gingen de poppen aan het dansen. Of het nu pastoor Lories of iemand van de parochianen was, bleek niet duidelijk, maar in het late voorjaar van 1765 ontving landdeken De Brie een anonieme brief waarin Stas beticht

³²⁶ AAM, *Mechliniensia*, Registrum Pastorum, II, Neerwinden, f. 33.

³²⁷ B. RAHIER, *Kroniek van Neerwinden van 976 tot 1982*, Neerwinden, 1990, p. 15.

³²⁸ B. BOUTE, ‘Regnum, Sacerdotium en Studium in de vroegmoderne periode. Het voorbeeld van de Leuvense benoemingsprivileges 1483-1573’, in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 7 (1998), p. 155-164.

³²⁹ MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Mechliniensia*, Visitaciones decanales districtus Leeuwnensis S. Leonardi, Neerwinden, 1759; RAHIER, *Kroniek van Neerwinden*, p. 18.

³³⁰ J. LAPORTE, *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw. Bewerking van de oude parochieregisters en de bevolkingstelling van 1693*, Brussel, 1978, p. 26.

³³¹ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 30.

³³² *Ibidem*, f. 51.

werd van ontucht met zijn dienstmaarte.³³³ De deken speelde de brief door aan de Brabantse officialiteit, die vervolgens een promotor vanuit Tienen afvaardigde om de zaak van naderbij te bekijken.³³⁴ Tussen 8 juni en 26 juli ondervroeg die alle personen die op een of andere manier bij de zaak betrokken waren. Hun verklaringen lieten meestal weinig aan de verbeelding over. Pastoor Stas had in de pastorie met Barbara samengeleefd zoals een getrouwd echtpaar. Op zondag 28 april laatstleden was de vroegmis opmerkelijk kort. Nog voor het klokkengebeier verstomd was, had Stas het grootste gedeelte van de viering al afgehaspeld. Parochianen die die zondag wat later in de kerk aankwamen, moesten tot hun verbijstering vaststellen dat de mis al gedaan was. De parochieherder bleek immers andere zorgen aan zijn hoofd te hebben. Na de viering snelde hij naar de pastorie, waar op dat moment Barbara in barensood verkeerde. Zij was er erger aan toe dan Stas eerst dacht. Vanuit het dorp kon hij geen hulp verwachten indien hij zijn onkuise gedrag voor zijn kudde wou verbergen. In allerijl zond hij Peter naar de norbertijnerabdij van Heylisse –wellicht behoorde Stas zelf tot de orde – om de inwonende chirurgijn Jacques Pensin daar op te trommelen en een biechtvader uit Tienen te halen.³³⁵

Ondertussen had zich aan de pastorie een menigte parochianen verzameld die al lang doorhad wat er gaande was. Kwajongens imiteerden Barbara's geschreeuw dat uit de pastorie kwam en riepen 'de sweer sal nu uijtbarsten'.³³⁶ In de namiddag arriveerde chirurgijn Pensin uit Heylisse en hij slaagde er blijkbaar in de medische toestand van de meid te stabiliseren. De inderhaast opgetrommelde biechtvader uit Tienen, die omstreeks 17 uur in Neerwinden arriveerde, kreeg te horen dat zijn diensten niet meer nodig waren. Later vertrouwde hij veelbetekenend aan pastoor Loriers toe 'ick sag wel dat dat eenen vuijlen winckel was'.³³⁷ Ondertussen had Barbara het leven geschonken aan twee meisjes, die Stas in eerste instantie het doopsel toediende en te borst gaf bij de vrouw van Peter. De pastoor besepte echter ook wel dat de kinderen niet al te lang in de parochie konden blijven, wou hij een schandaal vermijden. Diezelfde nacht stuurde hij dan ook Peter en Pensin met de kinderen naar Marès, een gehucht bij Orp-le-Grand, om de kinderen uit te besteden bij de zus van de chirurgijn. Daar stierven ze de volgende dag en werden er begraven op het kerkhof.³³⁸

De hele historie had zich als een lopend vuurtje verspreid in Neerwinden en de omringende dorpen. Een parochiaan verklaarde zelfs dat hij 't selve heeft hooren verhaelen tot Gingelom geleghen eene goede anderhalf ure van Neerwinden'.³³⁹ Bij de verspreiding van de geruchten speelden een aantal pastoorsmeiden een belangrijke rol.

³³³ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 52.

³³⁴ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, I, p. 52; Een promotor was een gerechtsofficier die door de bisschop benoemd werd en die de officiaal kon vertegenwoordigen.

³³⁵ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 28-61.

³³⁶ *Ibidem*, f. 35.

³³⁷ *Ibidem*, f. 50.

³³⁸ *Ibidem*, f. 28-61.

³³⁹ *Ibidem*, f. 35.

Zowel Lories, Brabant als Stienon, de pastoors in de naburige parochies Laar, Raatshoven en Overwinden, beweerden dat ze voor het eerst van het nieuws hoorden nadat hun maarte het hen vertelde. Bij het runnen van het pastoorshuishouden kwamen pastoorsmeiden veelvuldig in contact met allerlei boeren en rondtrekkende handelaars die steevast even halt hielden aan de pastorie om er hun waar te slijten. Hierbij kwamen vaak de tongen los en werden de laatste nieuwtjes en roddels over de omringende dorpen uitgewisseld. Maria Corbier van Overwinden en Anna Maria Tickermans van Laar beweerden in hun getuigenis allebei dat ze van de grote familiariteit tussen Barbara en Stas vernamen van een zekere Botresse uit Luik die geregeld met haar waar kwam leuren aan de deur van de pastorie. Deze rondreizende handelaarster had de vrouwen een halfjaar vóór Barbara's bevalling toevertrouwd dat ze onlangs wel een kwartier lang aan de pastorie in Neerwinden aanbelde vooraleer er iemand opendeed. Tot haar verbazing was het de pastoor en niet zijn meid die met een verschrikte blik en zonder singel in het deurgat verscheen. In de keuken trof de vrouw een ontstelde Barbara aan met haar kap van haar hoofd. De Botresse had niet meer uitleg nodig en zoals ze later zelf zei tegen Tickermans 'ick weet wel wat daer van is ick ben eene getrouwde vrouwe'.³⁴⁰

Gezien het verhaal van de Luikse handelaarster lijkt het weinig waarschijnlijk dat Barbara's zwangerschap voortvloeide uit een éénmalig intiem contact met haar werkgever, de relatie was wellicht al langer aan de gang. Een relatie met je werkgever aanknopen vormde in de vroegmoderne tijd een ideale manier om sociaal hogerop te geraken.³⁴¹ Ook voor Barbara Noé moet dit de beste oplossing geleden hebben. De kleinschaligheid van plattelandsgemeentes – in 1787 telde Neerwinden 284 zielen – zorgde er vaak voor dat het dienstpersoneel vaak de enige geschikte partner was voor seksueel vertier.³⁴² In hoeverre de parochianen in Neerwinden vóór 1765 weet hadden van de relatie blijft onduidelijk. Toch leken bepaalde getuigenissen tussen de lijnen door te suggereren dat de intieme relatie tussen de dorpsheer en zijn meid toch niet zo een groot geheim was geweest. Barbara vertelde aan de dorpsbewoners dat de pastoor haar leerde lezen op zijn bed en beiden waren ook al arm in arm gespot op weg naar Tienen. Kwatongen beweerden dat de meid al eerder een kind baarde dat in de tuin van de pastorie begraven lag. Misschien speelden de klachten over de pastorale taken van Stas ook een doorslaggevende rol in het hele dossier. Hoewel de Tridentijnse decreten de pastoors verplichtten wekelijks te preken, getuigden de Neerwindenaars dat Stas hoogstens tien keer per jaar het volk vanop de kansel vermaande. Ook qua catechismusonderricht schoot de zielenherder blijkbaar schromelijk tekort. Dit beeld lijkt niet meer te stroken met de pastoor onder wiens bezieling er enkele jaren eerder in

³⁴⁰ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 60.

³⁴¹ C. SCHELSTRAETE, 'Dienstpersoneel in Vlaanderen 1700-1850', in *Spiegel Historiae*, 21 (1986), p. 74.

³⁴² MECHELEN, Aartsbisschoppelijk Archief, *Mechliniensia*, Parochialia, Neerwinden; C. C. FAIRCHILD, *Domestic enemies: servants and their masters in old regime France*, Baltimore, 1984, p. 180.

Wange een nieuw godshuis tot stand kwam.³⁴³ Wellicht lieten de Neerwindenaren al enkele jaren de relatie tussen de pastoor en zijn meid oogluikend toe. Door de geringe afkomst van de meid betekende een dergelijke verhouding geen gevaar voor de sociale orde van de gemeenschap en lagen de parochianen er ook niet echt wakker van. Nu de pastoor echter ook op andere vlakken tekortschoot, werd de relatie nu misschien de druppel die de emmer deed overlopen. Een andere factor die mogelijk meespeelde, was het uitdijen van het schandaal. Zolang Barbara en de pastoor hun relatie binnenskamers hielden, liep de reputatie van de parochie weinig gevaar. Kinderen – een veel tastbaarder bewijs van een dergelijke verhouding – zouden onvermijdelijk praatjes met zich meebrengen en de goede naam van Neerwinden en zijn inwoners door het slijk halen. Ook de dominante rol van Barbara werd haar wellicht niet in dank afgenomen. Daniel Motties, een pachter uit Neerwinden, getuigde hierover:

‘...ende selven de meesteresse vanden huijse was, dat omtrente sinte Michiel lestleden den comp[aran]t. comende des morghens 6 uren naer de Pastorije om saijt graen te haelen, dat hij aldaer gebeldt hebbende dan meer als eens het meijssen van de Pastor de Deure opengedaen hebbende ditto heere pastoor aldaer uijt sijne slaepcaemer is gekomen aenhebbende sijnen ongesingelden toghe sonder caussens ende broeck, dat hij alsoo op den comp[aran]t hevige was schreeuwende ende keijvende om dat hij comp[aran]t soo vermeten was van hem soo vroeg uijt sijn ruste quamp verontrusten, dat het meijssen voors[schreven] ditto pastoor als dan met den arm heeft genoemen ende hem inde caemer gestooten...’³⁴⁴

Dergelijk gedrag strookte niet met de pastoor die vanuit zijn functie een leider moest zijn voor zijn parochianen en veroorzaakte ongetwijfeld veel ophef.

Van zijn kant deed Stas al wat hij kon om te vermijden dat de hele gebeurtenis tot een schandaal leidde. Tegen iedereen die het horen wou, vertelde hij dat hij aanstokers van dergelijke roddels een proces zou aandoen. Indien nodig zou hij zelfs op alle kerkdeuren in de buurt een brief ophangen waarin hij getuigde onschuldig te zijn. De toegenomen buikomvang van zijn meid en de komst van de chirurgijn naar de pastorie, die natuurlijk niet onopgemerkt bleven, schreef hij toe aan een aanval van het speen, een aandoening waarvan Barbara al langer last had. Zelfs toen de kinderen geboren waren, ontkende Stas in een gesprek met de adjunct van landdeken De Brie in alle toonaarden. Een getuige verklaarde later ook dat Stas geprobeerd had om zijn meid uit te huwelijken aan een zekere Dirickx Meuls uit Attenhoven. Indien de boer op het aanbod inging, kreeg hij van de pastoor er nog een som geld bovenop. De familie Noé zelf wrong zich in allerlei bochten om haar patroon te beschermen toen de officialiteit hen ondervroeg. Barbara verscheen op 15 april 1765 op een huwelijksfeest in het dorp

³⁴³ LAPORTE, *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw*, p. 26.

³⁴⁴ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 33.

en deed daar alle moeite van de wereld om haar buik ingetrokken te houden. Ongetwijfeld was het gemakkelijker geweest daar niet op te duiken, maar dan had ze evenzeer de geruchtenmolen aangezwengeld. Bij haar ondervraging weigerde ze op veel vragen te antwoorden en repliceerde ze dat ‘niemants affaires sijn, ofte sij kint of kinderen gehadt heeft’.³⁴⁵ Haar zuster Elisabeth maakte de officialiteit ook niet veel wijzer; Peter benadrukte in zijn verklaring dat de pastoor een eerlijk man was.³⁴⁶

Verdediging van Stas kwam er ook van chirurgijn Pensin. Tijdens zijn getuigenis verklaarde die dat hij pas op het laatste nippertje doorhad wat er gaande was. Barbara had aan hem gezegd dat de vader van de kinderen een getrouwde man was en dat ze zijn naam niet kon zeggen. Hij verklaarde dat het zijn idee was om de kinderen naar zijn zus in Marès te brengen en ontkende dat hij in ruil hiervoor ooit iets kreeg van Stas. Zijn verklaring strookte evenwel niet met zijn gedrag. De onderpastoor van Raatshoven getuigde namelijk dat Pensin onlangs bij hem was langs geweest en uit eigen beweging zijn relaas over die beruchte 28ste april gedaan had. Volgens hem had Stas hem opgetrommeld omwille van het speen van zijn meid. Over een bevalling repte hij met geen woord. Pensin leek geen rechtstreeks voordeel te doen met zijn tegenstrijdige verklaringen. Wellicht speelden er andere factoren mee. De chirurgijn dacht ongetwijfeld aan zijn broodheren in de abdij, die bemoeienissen van de aartsbisschop konden missen als de pest. Mechelen kon misschien de situatie wel eens gebruiken om meer invloed te verwerven in een parochie die door de norbertijnen van Heylisseem bediend werd.³⁴⁷

Stas’ doofpotoperatie bracht, zoals bleek uit de anonieme brief aan de landdeken, weinig zoden aan de dijk. Bij zijn bezoek aan de pastorie in Neerwinden vroeg de Landense co-adjutor Sterkendries de Neerwindense pastoor om weg te blijven van de komende lokale pastoorsconferentie waar de zaak besproken werd. Op 5 mei 1765 zakte ook De Brie af naar de woonst van Stas om de zaak bij een glas wijn te bespreken. De pastoor maande de deken aan om de zaak te laten rusten. Hij vond ‘dat den heere Landtdecken niet en soude schrijven naerden Bisschop, dat men geenen strondt en magh rueren’.³⁴⁸ De Brie had hier echter geen oren naar en meldde de overtreding aan de aartsbisschop. Stas bleef zijn onschuld uitschreeuwen en trok op 11 juni, ondanks de vraag van Sterkendries, toch naar de conferentie in Raatshoven. Hier probeerde hij zijn confraters nogmaals te overtuigen van zijn onschuld. Plechtig zwoer hij dat ‘hij soude duijsent guldens gegeven hebben aenden armen van dien Parochie uijt den welcken dien persoon eenighe waerscheijnlijckheidt daervan souden comen aenbrenghen’.³⁴⁹ Blijkbaar klonk hij overtuigend genoeg om een tweede kans te krijgen want nergens in de bronnen is er een vermelding van een straf voor zijn onkuise gedrag

³⁴⁵ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 30.

³⁴⁶ Ibidem, f. 28-61.

³⁴⁷ Ibidem, f. 54; QUAGHEBEUR, ‘Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen’, p. 355.

³⁴⁸ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 54.

³⁴⁹ Ibidem, f. 63.

in 1765 . Barbara bleef na de zware bevalling nog enkele weken bij Stas tot ze opnieuw op krachten was en vertrok daarna met stille trom naar het huis van haar broer recht tegenover de pastorie.³⁵⁰

5.2 Een mislukte doofpotoperatie. De dreigementen van de pastoor

Georgius Stas hoefde niet lang te treuren vanwege het vertrek van zijn meid. Enige tijd na de zwangerschap en bevalling van haar oudere zus nam Elisabeth Noé haar intrek in de pastorie. In tegenstelling tot Barbara was zij veel minder gediend van de avances van de dorpsheer. Toen die opnieuw in opspraak kwam in het voorjaar van 1770 bleek ze veel loslippiger tegenover de officialiteit dan de vorige keer. Elisabeth beweerde dat ze zich regelmatig in een kamer moest opsluiten om te ontkomen aan de wellustige pastoor. Uit pure wanhoop vertrok ze vroeger dan officieel afgesproken uit de pastorie. Aan haar schoonbroer vertelde ze dat Stas ‘argher was als eenen beer’ en dat hij ‘dickwils op haer getenteert hadde om haer vleeschelijck te bekennen, het gene sij toch getracht hadde te wederstaen’.³⁵¹ Had de hele historie met Barbara de goede band tussen de familie en de pastoor verstoord? Wat zeker ook een rol speelde, was de veroordeling van Peter Noé in 1768 wegens het overtreden van de zondagsrust. Op een zondag was de man hout aan het klieven voor zijn huis tegenover de pastorie, waarover Stas hem meerdere malen vermaande. Noé had hier echter geen oren naar en bleef rustig voortdoen, zodat de dorpsheer zich genoodzaakt zag om de meier erbij te halen, die Peter een boete van zes gulden oplegde.³⁵²

Elisabeth Noé had amper de deur van de pastorie achter zich toegeslaan toen Cecilia Ulens haar plaats innam. Haar verblijf zorgde ervoor dat de pastoor in 1770 voor een tweede keer voor de officialiteit de geruchten over een mogelijke verhouding met zijn meid mocht komen weerleggen. Net als bij Barbara nam Stas opnieuw de broer van zijn meid aan als werkman. Al snel deden de eerste geruchten de ronde dat de band tussen de maarte en haar meester meer dan louter professioneel was. Laurentius Jacobs, die als hovenier bij de pastoor werkte, bemerkte hoe Stas Cecilia ‘met vurighe ooghen was besierende al ofte hij met vleeschelijcke liefde ende lusten tot haer bevangen was’.³⁵³ Het bleef echter niet bij stiekeme blikken. Enkele getuigen gaven aan dat beiden ‘vuijlen ende onbetaemelijcken clap ende discoursen’ met elkaar hielden.³⁵⁴ Blijkbaar vond de dorpsheer het belangrijk dat zijn huishoudster over voldoende kennis beschikte, want net zoals bij Barbara leerde hij Cecilia lezen. En net zoals Barbara bleek ook Stas’ nieuwe meid de plak te zwaaien in de pastorie. Peter Noé vertelde hoe hij gemerkt had dat Cecilia ‘aldaer de volle meesteresse was’ en ‘dat sij het geldt uijt de caemer van haeren meester die aldaer niet en was, was haelende om daer mede te

³⁵⁰ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 28-61.

³⁵¹ *Ibidem*, f. 103.

³⁵² *Ibidem*, f. 103 en f. 119-120.

³⁵³ *Ibidem*, f. 16.

³⁵⁴ *Ibidem*, f. 70.

betaelen'.³⁵⁵ Verschillende getuigen spraken zich laatdunkend uit over die dominante rol van de huishoudster. Mogelijk vreesden ze dat Cecilia zich ook met het bestuur van de parochie zou moeien.³⁵⁶ Eind juni 1768 zat er blijkbaar een haar in de boter in het pastorele huishouden. De reden hiervoor was niet duidelijk, maar mogelijk was dit het moment waarop Cecilia ontdekte dat ze zwanger was. Ze trok even in bij haar broer en ging zelfs ergens anders in dienst. Stas kreeg haar uiteindelijk zover dat ze na een verzoeningsgesprek terugkeerde naar de pastorie.³⁵⁷

Waarom deed de pastoor zoveel moeite om zijn meid terug te halen? Mogelijk wou hij zelf de touwtjes in handen houden nu hij wist dat ze zwanger was. Een ander motief zouden eenvoudigweg de gevoelens kunnen zijn die hij voor haar had. Cecilia van haar kant beseftte misschien ook dat ze het in de pastorie nog niet zo slecht had. Ze ging sinds haar verblijf daar beter gekleed dan vroeger en woonde in een pastorie die met haar zes vertrekken waarschijnlijk een van de meest ruime woningen van het dorp was.³⁵⁸ Zulke drijfveren speelden wellicht wel vaker mee bij concubines van clerici. Voor hen kon een dergelijke relatie de ideale manier zijn om te ontsnappen aan de armoede waarin ze vaak verkeerden.³⁵⁹

Alles mocht dan wel opnieuw koek en ei zijn, Stas wist ook uit eigen ervaring dat de zwangerschap van zijn meid niet onopgemerkt zou blijven. Een tweede bevalling zou wel eens het einde van zijn verblijf in Neerwinden kunnen betekenen. Om zijn hachje te redden, scheen hij zelfs drastische middelen te gebruiken. Peter Noé had horen zeggen dat Stas ijzervijsel en andere ingrediënten kocht om de maandstonden van zijn meid opnieuw op te wekken. In een loslippige bui had ze immers aan Jacobs toevertrouwd dat 'haere borsten stacken ende pijnlijck waeren, dat haere maendstonden ophielen'.³⁶⁰ Met dergelijke middelen begaf de pastoor zich op glad terrein. Abortus werd volgens het rooms-katholieke recht vanaf de bevruchting beschouwd als moord van een ongedoopt kind.³⁶¹ Ook stonden er strenge straffen op elke poging tot vruchtafdrijving. Stas' brouwsel behoorde tot de huis-, tuin-, en keukenmiddeltjes die buiten een laxerende werking zelden het beoogde effect hadden.³⁶² Of Cecilia weigerde om het in te nemen uit vrees voor haar leven en haar zielenheil, of dat de abortusopwekker zijn doel miste, is niet duidelijk. Feit was dat Stas op zoek moest naar een nieuw excuus om te verklaren hoe voor de tweede keer op enkele jaren tijd de buikomvang van zijn ongehuwde meid toenam. Net zoals bij Barbara zocht hij hiervoor

³⁵⁵ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 142.

³⁵⁶ FLÜCHTER, *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm*, p. 236.

³⁵⁷ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 101-107.

³⁵⁸ RAHIER, *Kroniek van Neerwinden*, p. 16.

³⁵⁹ BARNES, 'The Social Transformation of the French Parish Clergy', p. 142.

³⁶⁰ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 88.

³⁶¹ J. DE BRUIJN, *Geschiedenis van de abortus in Nederland: een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979*, Groningen, 1979, p. 12.

³⁶² N. CLEEMPUT, *De tegennatuurlijke afdrijving van een onvolmaect kindt: abortus in de Zuidelijke Nederlanden van de zestiende tot de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997, p. 149-169.

zijn heil in de medische wereld. Hij schreef de toenemende dikte van zijn meid toen aan de schurft waaraan ze leed. Om haar kleding hiertegen te beschermen zag ze zich genoodzaakt een doek, ingestreken met vet, rond zich te draaien. Cecilia had deze doek zelfs uitdrukkelijk getoond aan iemand, weliswaar na haar bevalling.³⁶³

Dergelijke verklaringen werden in de parochie ongetwijfeld op hoongelach onthaald. De parochianen van Neerwinden hadden al ervaring met de uitleg van Stas in dergelijke situaties en wisten ook wel wat ze zagen. Toen de vrouw van de koster op een dag bij valavond naar de pastorie ging, verscheen Cecilia met een brandende lamp in het woonvertrek. Bij het opmerken van het bezoek, blies ze die snel uit en zei ze dat het eigenlijk nog te klaar was om nu al licht aan te steken. Ook het verhaal van Jacobs over wat hij had gezien toen hij op een septemberavond aan de pastorie stond, druiste in tegen de toelichting van de dorpsheer. Jacobs verklaarde dat

‘...hij corts daernaer wederkerende naer de pastorijs ende de deure gesloten vindende langhs de Poorte van den mesthoff is ingegaen, dat hij alles gesloten heeft gevonden uijtgenoemen eene venster van de keucke die maer eene slach venster en heeft van buijten, dat den deponent door dese venster gesien heeft omtesien ofte de voors[chreven] dienstmaerte in haere keucke niet en was, dat hij deponent als dan heeft gesien de selve aldaer liggen op eene stoel, dat desen stoel weijnigh stont van den muer op de twee achterste pickelen ende het oppersten van sijnen ruggen teghens de muer, dat hij deponent devoors[chreven] Cecilia Ulens alsoo op dien stoel heeft sien ligghen ende den gedaeghden op haeren neus tegen neus buijck tegen buijck...’³⁶⁴

Dergelijk nieuws verspreidde zich als een lopend vuurtje in de kleine parochie en maakte de zaak voor de pastoor alleen maar lastiger. Toen de meid vanaf Nieuwjaar niet meer in de mis verscheen, namen de geruchten alleen maar toe. Cecilia’s bevalling op 11 februari 1769 verliep met minder ophef dan die van Barabara. Schijnbaar probleemloos zette ze met behulp van haar schoonzus een dochttertje op de wereld. Net als de vorige keer probeerde Stas het kind zo snel mogelijk uit de pastorie te krijgen. Het meisje liet hij te vondeling leggen in Hoegaarden en van daaruit bracht een zekere Botresse het kind ‘naer d’hotel Dieu ofte Enfants trouvés van Parijs’.³⁶⁵ Hiermee kwam de baby terecht in een georganiseerd circuit dat ongewenste kinderen vanuit de Zuidelijke Nederlanden naar het bekende vondelingentehuis voerde.³⁶⁶ Wat er later van

³⁶³ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 100-105.

³⁶⁴ *Ibidem*, f. 87-88.

³⁶⁵ *Ibidem*, f. 13.

³⁶⁶ B. MUYLAERT, *Vondelingen in Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw (1600-1794)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997, p. 20; L. VAN BUYTEN, *Drie doopregisters van de Leuvense vondelingen 1745-1797*, Leuven, 1981, p. 46.

het kind is geworden, blijft een raadsel, maar de mortaliteitsgraad die bij dergelijk transport van vondelingen soms piekte tot 90 %, laat het ergste vermoeden.³⁶⁷

Net zoals Barbara verdween ook Cecilia niet direct na haar bevalling uit de pastorie. Zij woonde daar zelfs nog op het moment van de ondervragingen en Elisabeth verklaarde ‘dat er geseht wordt dat deselve al wederom bevrucht is’.³⁶⁸ Ondanks alle inspanningen van Stas zorgde Cecilia voor minstens evenveel schandaal als haar voorgangster. Niet alleen in Neerwinden gonsde het van de geruchten over het kind van de pastoor en zijn meid. Anna Coenen sprak met enkele personen uit Hoegaarden over de vondeling waarop één van de omstaanders zei ‘jae, dat uwen Pastoor soo argh tot het vrouwvolck niet en was, dat kindt en hadde daer niet gekomen’.³⁶⁹ Een ander repliceerde daarop ‘...dat men tot Hoegaerden meer goedt bier drinckt ende daer maecken soo veel kinderen niet’.³⁷⁰ Ook deken De Brie en zijn onderpastoor getuigden dat zij voortdurend dergelijke geruchten opvingen. Misschien nog meer dan de vorige keer was de hele dorpsgemeenschap getuige van wat er zich in het pastorale huishouden afspeelde. Hoewel Stas het ongetwijfeld liever anders zag, trad zijn meid enkele malen in discussie met Barbara, die aan de overkant van de straat bij haar broer woonde. Dergelijke woordenwisselingen mondden stevast uit in regelrechte scheldpartijen waarbij beide vrouwen elkaar niet spaarden. Barbara schreeuwde ‘dat sij Cecilia eene vujle sougge was’ waarop deze naar de overkant riep ‘gaet naer Marès, uwe twee ligghen daer op het kerkhoff’.³⁷¹ Andere parochianen hoorden Cecilia ook nog krijsen dat Barbara ‘eene grootere hoere is dan sij’.³⁷² Waarom Cecilia enerzijds ten alle prijze de schijn hoog probeerde te houden en anderzijds zich zomaar liet gaan op straat is niet duidelijk. Probeerde ze misschien, net zoals veel dienstpersoneel deed, gewoon wat scène te maken om Stas zo onder druk te zetten?

De pastoor moet vaak genoeg beseft hebben dat zijn verhouding met Cecilia in een dergelijke kleine gemeenschap bijna onmogelijk te verbergen was. Zolang ze de deken niet ter ore kwamen, kon hij misschien nog relatief onbeschadigd uit zijn relatie met de meid komen. Om dit te voorkomen, aarzelde Stas niet om zijn parochianen te bedreigen. Op een dag stond hij in de voortuin van de pastorie toen Anna Coenen passeerde. Hij riep haar bij zich en vroeg haar of zij de roddel over de zwangere Cecilia verspreidde. Anna gaf dit grif toe, waarop Stas haar toebeet waar zijn dienstmeid dan met die zwangerschap gebleven was. ‘Als eene kloecke drij weecken geseten heeft de kieckens moesten uijtkomen ofte dat de eijeren moesten rot sijn’, zei ze toen, waarop de pastoor zweeg.³⁷³ De volgende dag kreeg ze enkele personen over de vloer, gezonden door Stas, die haar vroegen of ze bij haar beweringen bleef. Ze hield voet bij stuk en

³⁶⁷ C. DELASSELLE, ‘Abandons d’enfants à Paris au XVIIIème siècle’, in *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 30 (1975), p. 194.

³⁶⁸ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 113.

³⁶⁹ *Ibidem*, f. 110.

³⁷⁰ *Ibidem*.

³⁷¹ *Ibidem*, f. 171.

³⁷² *Ibidem*, f. 13.

³⁷³ *Ibidem*, f. 109-110.

verklaarde dat ze desnoods het hele dorp zou aflopen om het bekend te maken. Na dit antwoord verliet het gezelschap het huis. Jacob Persoons kreeg Robert, de broer van Cecilia, over de vloer om hem aan de tand te voelen. Toen Persoons toegaf dat hij vertelde over de avonturen van de pastoor diende Robert, aldus twee ooggetuigen, hem een stokslag toe. Later ging Stas zelf iets omzichtiger te werk. Schepen Trudo van Asbroeck verklaarde dat Stas Persoons en zijn echtgenote ‘soo beschoncken ende gevleijdt’ had dat hij zijn verklaring wijzigde.³⁷⁴ Op een dergelijke manier hoopte Stas waarschijnlijk dat De Brie de geruchten als roddels zou beschouwen en de officialiteit erbuiten zou laten.

5.3 Drie goed geklede meiden, drie onkuise dorpsherders? De tegenaanval van Stas

Bij het onderzoek naar Cecilia’s zwangerschap en haar relatie met de Neerwindense dorpsheer kwamen ook een aantal andere pastoors uit naburige parochies in opspraak. Dit waren wellicht niet toevallig Brabant, De Brie en Loriers, de zielenherders die de zaak Stas aan het rollen hadden gebracht. De opgeroepen getuigen werden naarmate het proces vorderde dan ook uitgehoord over wat ze precies wisten te vertellen over deze drie pastoors. Vooral over de landdeken leken vreemde geruchten de ronde te doen. Robert Ulens vertelde dat

‘...hij heeft hooren seggen, dat den heere De Brie voorleden jaer met sijne gouvernante in sijne chiese naer Thienen heeft gereden...dat hij ten minsten van over 15 à 16 jaeren salvo justo heeft hooren seggen van eenighe jonghens, dat sij gesien hadden, dat den voors[schreven] heere De Brie sijn voorseijdt meijsen ofte gouvernante met eenen cruijwaegen in sijnen hoff ront voerde, dat hij het laetst gepasseert jaer binnen Neerwinden van eenighe vrouwpersoonen aenden deponent onbekent heeft hooren seggen, dat het selve meijsen eenighe teijdt verstecken ofte verberght is geweest, dat sij een kindt soude gebaert hebben...’³⁷⁵

Andere getuigen verhaalden ook over de landdeken en zijn meid, zij het veel minder overtuigend. Opvallend was wel dat ze het zonder uitzondering allemaal ‘van hooren seggen’ hadden. Niemand had zelf de meid in de kruiwagen gezien of het geschreeuw van het zogezegde papenkind gehoord. Wellicht vormden enkele kwajongensstreken waarvan de deken het slachtoffer was de voedingsbodemp voor dergelijke geruchten. Guilielmus L’Alleman, de Landense burgermeester, vertelde ‘dat hij over 20 à 25 jaeren salvo justo wel heeft hooren seggen dat eenighe jonghens van Landen eenen put

³⁷⁴ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 17

³⁷⁵ *Ibidem*, f. 204.

ghemaect hadden op den wegh alwaer den heere De Brie moest passeren'.³⁷⁶ Deze put vulden ze op met stro en vuiligheid. Op deze manier wilden ze de draak steken met de deken die samen met zijn meid uitreed in zijn koets. Hun charivari ging zelfs nog wat verder. Met scherpe pen schreven ze een liedje waarin ze weinig aan de verbeelding overlieten en de relatie tussen De Brie en zijn meid stevig op de korrel namen. Door middel van zoete bewoordingen, aldus de liedjestekst (zie bijlage 1), wist De Brie zijn meid het bed in te lokken. Enig resultaat liet niet lang op zich wachten: 'Anne Marieken was gekomen so verre dat haeren dicken buijck quam te scherre'.³⁷⁷ Aangezien op Ulens na niemand de vermeende verhouding van de deken en zijn meid echt kon bevestigen, school er wellicht weinig waarheid in het lied. Buiten het feit dat één van zijn twee huishoudsters sinds haar intrek in de pastorie boven haar stand gekleed ging, wisten de getuigen weinig opzienbarends te vertellen over het pastorele huishouden. Volgens schepen Colsoul was de charivari er enkel op gericht om de spaarzaamheid van de deken te bespotten en school er niet al teveel kwaad achter.³⁷⁸

De Brie was niet de enige die onder vuur kwam te liggen. Ook het privé-leven van Lories en Brabant werd onder de loep genomen. Over Lories doken de zelfde geruchten op als over de landdeken. Weer was het Robert Ulens die hoorde vertellen dat de meid van de dorpsheer 'nu verre boven haeren staet gekleedt is'.³⁷⁹ De pastoor zou daarenboven zelden prediken en maar al te graag de vrouwen van zijn parochie troosten. Ulens wees ook als enige getuige met een beschuldigende vinger naar Lories als diegene die de zaak Stas aan het rollen bracht. Stas zelf ging nog verder in de beschuldigingen naar zijn collega toe. Hij twijfelde er niet aan dat de pastoor van Laar de Luikse Botresse onder druk had gezet om in de zaak met Barbara een valse getuigenis tegen hem af te leggen. Hiermee verwees hij naar de verklaring die de handelaarster eerder had afgelegd. De Botresse beweerde hierin dat de pastoor van Laar haar geld beloofd had indien ze een getuigenis in het nadeel van Stas aflegde. Naast Lories moest ook pastoor Brabant het ontgelden. Meer dan met zijn pastorale taken hield deze zich, aldus bepaalde mensen, bezig met allerlei andere – lucratieve en minder lucratieve – bezigheden. Een inwoner van Raatshoven vertelde hoe zijn pastoor wijn verkocht en sinds kort probeerde druiven te kweken in de tuin van de pastorie. En net als bij de vorige twee pastoors was Robert Ulens de enige die dit volmondig beaamde.³⁸⁰

De geruchten die Stas en Ulens rondstrooiden over de drie pastoors bleken vaak kant noch wal te raken. Op een vrij doorzichtige manier beschuldigden ze de deken en zijn confraters van de fouten waaraan Stas zich zelf schuldig maakte. Wellicht hoopte de Neerwindense pastoor daarmee de geloofwaardigheid van de klacht te ondermijnen en voor een tweede maal de dans te ontspringen. Dat bleek echter ijdele hoop te zijn. De

³⁷⁶ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 191-192.

³⁷⁷ *Ibidem*, f. 121-122.

³⁷⁸ *Ibidem*, f. 189-196.

³⁷⁹ *Ibidem*, f. 208.

³⁸⁰ *Ibidem*, f. 207.

officialiteit maakte al snel brandhout van al de aantijgingen van Stas en Ulens aan het adres van de drie pastoors. Op het einde van het proces schilderde de kerkelijke rechtbank de beschuldigingen af als regelrechte leugenpraat en suggereerde ze zelfs dat het spotliedje door de pastoor van Neerwinden zelf gemaakt was. Veel meer geloof hechtte ze aan de getuigenissen over de relatie tussen Cecilia en haar meester. Of deze dan wel altijd even objectief waren, is natuurlijk maar zeer de vraag. Onderlinge conflicten binnen de dorpsgemeenschap speelden wellicht, zoals vaak in dergelijke zaken, een belangrijke rol. Misschien stelden enkele getuigen bepaalde zaken kleurrijker voor dan ze eigenlijk waren. Los daarvan bevestigden ook mensen van buiten de parochie stuk voor stuk de intieme verhouding tussen Stas en zijn huishoudsters. Hiervoor veroordeelde de Brabantse officialiteit hem op 13 juni 1771 tot een maand opsluiting bij de Brusselse kapucijnen waarbij hij op woensdag, vrijdag en zaterdag enkel brood mocht eten en water drinken. Tijdens zijn verblijf daar moest hij dagelijks de zeven boetepsalmen bidden. Zijn schuld moest hij openbaar bekennen en vervolgens moest hij vergiffenis vragen aan het hof. Ook moest hij beloven om Cecilia of Barbara nooit meer te ontmoeten.³⁸¹

Ondanks de veroordeling bleef Stas zijn onschuld van de daken schreeuwen. Hij tekende beroep aan bij de synodale rechtbank van de Coudenberg in Brussel. Deze bevestigde het vonnis op 4 juni 1772.³⁸² De pastoor gaf echter nog niet af. Op 18 juli 1772 schreef hij een brief naar aartsbisschop de Franckenberg waarin hij wees op de tegenstrijdigheden in de verklaring van Laurentius Jacobs. Bij zijn tweede ondervraging beweerde deze dat hij Stas en zijn meid door het keukenraam betrapte om zeven uur, daar waar hij de eerste keer zei dat het om vijf uur was. Stas merkte ook op dat de toestand van het venster Jacobs onmogelijk toeliet in de keuken te kijken.³⁸³ Hierop trok de rechtbank naar de pastorie van Neerwinden en onderwierp het keukenraam aan een grondig onderzoek. Ze stelden vast hoe de vensterluiken opengingen en maten de hoogte van het raam op. Ook Jacobs werd gemeten en men stelde vast dat zijn lichaamslengte het perfect mogelijk maakte een blik door het raam te werpen. Hierdoor verdween de laatste strohalm waar Stas zich aan vastklampte om zijn straf te ontlopen.

Na zijn verblijf bij de kapucijnen kon de pastoor probleemloos naar zijn parochie terugkeren. Gezien zijn recidivistische gedrag was het vreemd dat hij zijn beneficie zonder meer mocht behouden. In tegenstelling tot het begin van de zeventiende eeuw kende het aartsbisdom op het einde van het Ancien Regime geen priestertekort dat een excuus kon vormen om de celibaatsovertreder niet af te zetten. Speelde de ligging in een uithoek van het aartsbisdom wederom een rol? Vreesde men geen opvolger te vinden voor een parochie die niet al teveel inkomsten bood? Of slaagde Stas er gewoon in handig te schipperen tussen de aartsbisschop en zijn abt? Alleszins bleef hij tot aan zijn dood op post als pastoor van Neerwinden. Blijkbaar had hij wel geleerd uit de

³⁸¹ DE BROUWER, *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, p. 644.

³⁸² Ibidem.

³⁸³ AAM, *Mechliniensia*, Parochialia Neerwinden.

amoureuze escapades met zijn huispersoneel, want na zijn veroordeling in 1772 vermeldde de bronnen geen onkuis gedrag meer.

Helemaal stil bleef het echter niet rond Stas. Begin jaren 1780 kwam hij in aanvaring met de norbertijnen van Heylisse. Uit de briefwisseling die hierover bewaard werd, kwam dezelfde verbetering naar voren die de pastoor een decennium eerder in het proces over zijn celibaatsschending aan de dag bracht. Het geschil draaide rond de pastorie van Neerwinden. Al enkele jaren beloofde de abt iets te doen aan de lamentabele toestand van het pand, maar keer op keer werden de werken uitgesteld. In de late herfst van 1780 was de maat voor Stas vol. Hij schreef een boze brief naar de provisor van de abdij waarin hij hen waarschuwde indien ze geen gehoor aan zijn eisen gaven. De pastoor herinnerde hem eraan dat

‘...ma maison n’est pas une maison d’un arlequin, je ne pretend pas de réparations de la facon comme on a commencé ce cour ci! ainsi je suis résolu de vous donner la choix : où une maison avec ses dependances comme il faut où au conseil de brabant...’³⁸⁴

Anderhalf jaar later bleek er nog niets veranderd te zijn. Stas bleef echter volhouden en liet geen kans voorbijgaan om de abt op zijn plicht te wijzen. Op 27 juli 1782 schreef hij ‘En attendant, pas une nouvelle maison qui n’est pas necessaire mais avec une patience extrême, une réparation, j’ai l’honneur...’³⁸⁵ Uiteindelijk kwam het toch tot een proces waarbij de Raad van Brabant in het voordeel van de pastoor besliste. Opmerkelijk in het vonnis was het ‘huys gesin’ waarnaar het hof verwees toen ze de abt verplichtten de pastorie te herstellen en de tuin uit te breiden opdat de pastoor meer groenten kon kweken.³⁸⁶ Had Stas een nieuwe meid in dienst of woonde Cecilia nog steeds in het pastorele huis?

Ook op het einde van zijn leven bleek dat de pastoor weinig van zijn stugheid verloren had. Ten tijde van de Franse overheersing weigerde hij de eed van haat aan het koningschap af te leggen en bleef hij clandestien zijn ambt vervullen.³⁸⁷ Bij zijn dood in 1806 werd hij begraven in dezelfde parochiekerk van waaruit hij veertig jaar eerder na die beruchte korte mis was weggespurt in een poging om zijn hachje en dat van zijn barende dienstmeid te redden.³⁸⁸ Zijn collega uit Eliksem prees hem bij zijn dood omwille van zijn grote juridische kennis waarop vele parochianen een beroep deden.³⁸⁹ Het was misschien dankzij die kennis van het recht dat hij uiteindelijk toch zijn beneficie wist te behouden.

³⁸⁴ LOUVAIN-LA-NEUVE, Rijksarchief, *Kerkarchief Brabant*, nr. 9065, Proces tegen de pastoor betreffende de staat van de pastorie.

³⁸⁵ RALLN, *Kerkarchief Brabant*, nr. 9065, Proces tegen de pastoor betreffende de staat van de pastorie.

³⁸⁶ Ibidem.

³⁸⁷ A. L’HOMME, ‘Een Landenaar, Jean Ferdinand Sentelet, rector van de Leuvense universiteit’, in *Ons Landens erfdeel*, 16 (1993), p. 33; A. L’HOMME, *Het kanton Landen in tijden van onrust, 1789-1815*, Landen, 2006, p. 206.

³⁸⁸ LAPORTE, *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw*, p. 30.

³⁸⁹ RAHIER, *Kroniek van Neerwinden*, p. 18.

Barbara en Cecilia ontlopen, zoals de officialiteit hem oplegde, bleek niet eenvoudig. Beiden bleven na hun vertrek uit het pastorele huis immers in Neerwinden wonen. In 1783 zegende Stas het huwelijk tussen Cecilia en haar echtgenoot in.³⁹⁰ Of het ooit nog goed kwam met zijn collega's die hij valselijk beschuldigde, is niet bekend. Stas overleefde zijn Laarse confrater Lories die in 1793 zodanig mishandeld werd door rondtrekkende troepen dat hij een jaar later overleed.³⁹¹ De Landense deken die het zo moest ontgelden in Stas' roddels ruilde al een decennium eerder het tijdige voor het eeuwige in.³⁹² Van enige bemoeienissen uit Mechelen ondervond hij geen last meer gedurende zijn laatste levensjaren. Het Franse regime hevelde de parochie in 1802 immers over naar het bisdom Luik.³⁹³

Het seksuele wangedrag dat de pastoor van Neerwinden ten tonele bracht, mag zeker niet veralgemeend worden tot de hele seculiere clerus in de tweede helft van de achttiende eeuw. In het aartsbisdom Mechelen vormde hij wellicht een zeldzame uitzondering. Daar leek het type van de onkuise pastoor, dat Hovius en de katholieke hervorming zo bestreden hadden, plaatsgemaakt te hebben voor de goed opgeleide priester die in alle opzichten voldeed aan het Bijbelse beeld van de *pastor bonus*. Georgius Stas droeg misschien wel het uiterste van beide types met zich mee. Enerzijds onderscheidde hij zich door zijn universitaire opleiding sterk van zijn parochianen, waarvan het merendeel de eigen naam nog niet kon schrijven. Anderzijds was hij een rokkenjager van de ergste soort en deinsde hij er niet voor terug om mensen te bedreigen indien hun getuigenis niet in zijn kraam paste. Binnen zijn parochie maakte hij handig gebruik van zijn gezagsfunctie om zijn parochianen te manipuleren en te intimideren.³⁹⁴ Het leek wel of hij zich onaantastbaar waande in het kleine dorp, want de manier waarop hij toenadering zocht tot zijn vrouwelijk personeel getuigde van weinig subtiliteit. Anna-Gertrudis Noé, de jongste zuster van Barbara en Elisabeth, verhaalde dat

‘...het oock is voorgevallen, sijnde de deponente als dan cleijn meisjes van den ged[aegden], dat den ged[aegden] sijnde in sijne nachteroben aen haer seijde datter een luijs was op sijne rugghe ende den halsbandt van sijn hemde losmaeckende heeft de deponente op sijn leiff doen crabben, dat de deponente het selve doende den ged[aegden] haer alteijdt dede leeger gaen, ende affcrabben tot soo verre dat sij met de handt gecomen was tot aen sijne schaemelheijt, dat de deponente gewaer wordende, dat sij deselve raeckte, haer aanstonts heeft ontrocken ende aenden ged[aegden] geseijdt mijn heer

³⁹⁰ LAPORTE, *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw*, p. 134.

³⁹¹ s. n. *Een pastoor te Laar in de XVIIIe eeuw*, s. 1., 1986, p. 9.

³⁹² G. WEMANS, *250 jaar Gertrudisparochie Landen (1759-2009)*, Leuven, 2009, p. 65.

³⁹³ LAPORTE, *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw*, p. 10.

³⁹⁴ R. MUCHEMBLED, *Société et mentalités dans la France moderne XVIe-XVIIIe siècle*, Parijs, 1990, p. 70.

pastoor dat en magh niet sijn, dat den ged[aegden] daerop niet en heeft geantwoordt...³⁹⁵

De tijd dat priesters zich zulk onkuis gedrag konden veroorloven zonder dat er een haan naar kraaide, leek echter voorgoed voorbij aan de vooravond van de Franse Revolutie. In Neerwinden lieten de parochianen duidelijk hun verontwaardiging blijken over het gedrag van Stas. Bijna elke getuige die zijn relaas deed aan de officialiteit, wees op het groot schandaal dat het gedrag van hun pastoor meebracht voor het dorp en zijn inwoners. Opvallend was de openlijke manier waarop ze hun kritiek spuiden. Zowel tegenover de promotor die hen verhoorde als tegenover de pastoor namen ze geen blad voor de mond. Hun gespot aan het raam van Stas tijdens Barbara's bevalling maakte duidelijk dat de pastorie op het einde van het Ancien Regime niet meer de taboezone van weleer was. Ook elders in Europa dook een soortgelijk patroon op. In het Duitse Saarwellingen bestormden boze dorpsvrouwen in 1758 zelfs het pastorele huis toen het gerucht de ronde deed dat de meid een kind van de pastoor droeg.³⁹⁶

Opvallende afwezigheid tijdens het hele officialiteitsproces was de norbertijnerabdij van Heylisse. Op slechts enkele kilometers van Neerwinden gelegen, moeten ze daar zeker van het schandaal in de parochie geweten hebben, zeker toen de officialiteit op 17 juni 1765 chirurgijn Pensin in de abdij verhoorde.³⁹⁷ De seksuele escapades van Stas zullen de witheren zonder twijfel zorgen gebaard hebben. Zij hadden er alle baat bij dat de zaak zo discreet mogelijk werd afgehandeld. Indien de historie met Barbara uitdijde, konden Mechelse bemoeienissen immers de privileges van de abdij in de parochie aantasten. De Neerwindense zieleherder zelf leek handig te schipperen tussen aartsbisschop en abdij. Misschien lag hier wel de reden van zijn relatief lichte straf.

³⁹⁵ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 165.

³⁹⁶ LABOUVIE, 'Geistliche Konkubinate auf dem Land.', p. 122.

³⁹⁷ RAA, *Synodaal hof van de Koudenberg*, nr. 38, proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas, f. 44.

6. Besluit

Toen het celibaat in 1563 op de tafel van de Tridentijnse concilievaders belandde, was het al een beladen dossier. Een eerste poging van de Kerk in de twaalfde eeuw tot een veralgemening ervan voor de hele geestelijkheid, was een maat voor niets geweest. Vele clerici bleven hun concubine in huis houden en bouwden er vaak een heel gezin mee uit. De afschaffing van het celibaat door de afgescheurde protestantse en anglicaanse kerken dwong het katholieke kamp hierover positie in te nemen. In Trente tekenden zich van meet af aan twee groepen af. De eerste bestond uit vorsten in wier rijk het protestantisme zienderogen terrein won. Zij kantten zich radicaal tegen een affirmatie van de kerkelijke kuisheidsgelofte en contrasteerden hierdoor sterk met de tweede groep, die – wellicht als antwoord op de protestantse verwerping ervan – vóór het behoud van het celibaat pleitte. Hoewel die laatsten het uiteindelijk haalden, bleek de twijfel van de tegenstanders niet ongegrond. Ondanks het hervormingsprogramma dat het concilie uitwerkte, bleven celibaatsschendingen de hele vroegmoderne periode door een steeds terugkerend fenomeen. Ook in het pas opgerichte aartsbisdom Mechelen gingen de kerkelijke overheid, de dorpsclerus, de priesterconcubines en de lokale gemeenschap ieder op hun manier om met deze Tridentijnse norm.

Bisschoppen en dekens pasten de conciliaire besluiten, zeker in het begin toen de katholieke hervorming in de vroege zeventiende eeuw echt op gang kwam, erg strikt toe. Aartsbisschop Hovius ging hierbij vaak doortastend te werk. Verschillende pastoors moesten hun parochie verlaten omwille van hun onkuise levenswandel. Vaak bleken dergelijke clerici ook op andere vlakken schromelijk tekort te schieten. Het schandaal dat hun liederlijke levensstijl met zich bracht, kon de Kerk in haar strijd tegen het protestantisme wel missen. Anderen kregen een stevige vermaning, maar konden hun beneficie wel behouden. Hovius' doortastende houding kende niet overal navolging. Het priestertekort waarmee de Spaanse Nederlanden kampten, zorgde ervoor dat de kerkelijke overheid soms oogluikend pastoors in concubinaat toestond. De redenering hierachter was dat parochies beter af waren met een onkuise priester dan met helemaal geen zieleherder. Zulke toestanden stuitten op veel onbegrip in de geschriften van enkele eigentijdse theologen, zoals bijvoorbeeld de Roermondse bisschop Henricus Cuyckius. Hij beargumenteerde dat de Kerk met dergelijke 'protestantse toestanden' haar eigen ondergang bewerkstelligde.

Na Hovius' episcopaat leek er een soort mildering op te treden in de kerkelijke bestraffing van celibaatsschendingen. Eerder dan concubinaire pastoors hun beneficie direct te ontnemen, maanden de visiterende dekens en de officialiteit hen aan om hun relatie te verbreken, hun eventueel inwonende concubine het huis uit te sturen en haar gezelschap voortaan te mijden. De oorzaken van een dergelijk 'gedoogbeleid', dat tot op het einde van de achttiende eeuw aanhield, waren wellicht divers. Vele zeventiende- en achttiende-eeuwse pastoors genoten hun opleiding binnen de veilige muren van een seminarie. Hierdoor groeide de afstand tussen hen en het andere geslacht en kon de

priesteropleiding veel meer door de Kerk en haar idealen bepaald worden. Ongetwijfeld speelde de politieke beslechting van het conflict tussen katholieken en protestanten in 1648 ook een rol. Het celibaat leverde hierdoor heel wat van zijn symbolische betekenis in. Daarnaast kon de kerkelijke overheid ook niet overal even sterk optreden. Op veel plaatsen stelde de aartsbisschop immers de dorpsheer niet aan, zodat de onkuise clerici aan hun controle ontsnapten. Wellicht wisten types zoals Servatius Sichen van Bekkevoort en Georgius Stas van Neerwinden hun parochie hierdoor te behouden. Clerici leken overigens ook mondiger te worden tegenover hun kerkelijke oversten naarmate de tijd vorderde. Zeker in de zaak Stas kwam dit duidelijk naar voren. Niet alleen deed de Neerwindense zieleherder er alles aan om een veroordeling te voorkomen, ook later in zijn leven aarzelde hij niet om de abdij van Heylisseem voor het gerecht te slepen in een poging een betere pastorie te bekomen nadat enkele kwade brieven geen zoden aan de dijk brachten.

Het hoge zedelijke niveau dat de katholieke hervorming voorop stelde, gaf aanvankelijk eveneens problemen voor de parochieclerus in het aartsbisdom. Zeker in de eerste vijftig jaar na Trente waren priesters die in concubinaat leefden geen uitzondering. De omvorming naar een zogenaamd 'derde geslacht' verliep zeer geleidelijk. Pas vanaf de achttiende eeuw leken concubinaire dorpspastoors een marginaal fenomeen te worden. Celibaatsschenders allemaal over dezelfde kam scheren, zou echter afbreuk doen aan de toenmalige realiteit. Het merendeel van de seksueel actieve geestelijkheid hield er een volwaardige verhouding op na met één vrouw. Rokkenjagende dorpsherders waren een uitzondering en leken vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw te verdwijnen, hoewel het geval Stas hier misschien de uitzondering was die de regel bevestigde. De beleving van de verboden relatie kon sterk verschillen. Sommige pastoors, zoals de Vilvoordse Spengler en de Zichemse Thielens, zagen er geen graten in met hun 'partners' in het openbaar te verschijnen, wat onvermijdelijk praatjes met zich bracht. Anderen beleefden hun concubinaat op een meer discrete manier. Plaats bij uitstek waar de dorpsherders in de vroegmoderne periode hun 'wederhelft' vonden, was de pastorie. Net zoals in de middeleeuwen leek vooral de rurale clerus zich niet te houden aan zijn celibaatsgelofte. Misschien verdient deze conclusie enige nuance, want in de kleine parochies op het platteland was de sociale controle een stuk groter, zodat eventuele schendingen van het celibaat sneller aan het licht konden komen. De stad verschaftte meer anonimiteit en bood ook andere, minder persoonlijke vormen van seksueel vertier, zoals bijvoorbeeld prostitutie. Mogelijk zocht de Brusselse Lieven N. hier zijn heil in.

Priesters die tegen de lamp liepen, wrongen zich soms in allerlei bochten om een bestraffing te voorkomen. In Ename uitte pastoor Jan Schuermans bedreigingen tegen diegenen die zijn liederlijke levensstijl bekritiseerden. Zijn Vilvoordse collega Spengler deed de geruchten over een verhouding met een zekere Cornelia af als nonsens en beweerde dat de vrouw in kwestie nauw met hem verwant was. Servatius Sichen van Bekkevoort bracht na een vermaning van de deken zijn concubine elders onder en bleef toch haar gezelschap opzoeken. De Neerwindense dorpsheer Stas ging in dit alles

ongetwijfeld het verst. Tot tweemaal toe liet hij de kinderen wegvoeren die in zijn pastorie geboren werden. Toen zijn onkuis gedrag desondanks toch aan het licht kwam, bedreigde hij de parochianen die tegen hem getuigden en deinsde hij er niet voor terug valse beschuldigingen te uiten aan het adres van zijn collega-pastors en de landdeken. Zelfs na zijn veroordeling door de officialiteit gaf de zieleherder niet af. Beroep bij het synodale hof en later bij de aartsbisschop brachten echter geen soelaas. Aan traktaten tegen het celibaat, zoals de Franse kanunnik Desforges, leek de 'Mechelse' parochieclerus zich niet gewaagd te hebben. In hoeverre de opvattingen van zulke geschriften in onze gewesten bekendheid genoten, blijft onduidelijk.

Wie de vrouwen precies waren waar de pastors van het aartsbisdom mee in contact kwamen, bleek vaak erg moeilijk te achterhalen uit de bronnen. Ook binnen de historiografie over het celibaat, die zich tot voor kort vooral focuste op de interactie tussen clerus en bisschop, werd weinig aandacht besteed aan hun standpunt. In de procesdossiers werden enkelen van hen met naam en toenaam vermeld zoals bij Schuermans en Stas. Anderen, bijvoorbeeld bij de Hoeilaartse kapelaan Van Nijverzeel of de Veltemse pastoor Eyens, bleven nobele onbekenden. Hun sociaal profiel was heel divers. In Ename, Zichem en Kiezegem bleek het om religieuzen te gaan, in Etterbeek waren het dan weer gewoon de vrouwelijke parochianen die pastoor van Lantschot lastig viel. Veelal betrof het echter de huishoudster van de pastoor. In Trente reeds hadden de concilievaders gepoogd het 'gevaar' van inwonende vrouwen bij priesters in te dijken door een minimumleeftijd van veertig jaar vast te leggen voor pastorsmeiden. Ook vroeg-zeventiende-eeuwse theologen lieten niet na in onverbloemde termen te waarschuwen welk gevaar clerici liepen wanneer ze met vrouwen onder hetzelfde dak leefden. Hun aanwezigheid in de pastorie kon, aldus Bossemius en Cuyckius, de priester tot zonde aanzetten. Om elk schandaal – dat de protestanten immers maar al te graag zouden uitvergrooten – te vermijden, moest elke geestelijke de vrouw(en) onder zijn dak bijgevolg de deur wijzen. Dat misogynie beeld van de vrouw als een gevaarlijke verleidster leek wat weg te ebben naargelang de tijd vorderde. Zo kwam Barbara in de zaak Stas haar relaas doen als getuige, en niet als de beschuldigde zoals ze wellicht afgeschilderd zou zijn indien de historie zich een eeuw eerder had afgespeeld.

In praktijk namen vele pastors de raad van Bossemius en Cuyckius echter niet ter harte. Hun pastorele huishouden en eventuele bijverdiensten vereisten vaak helpende handen, waarvoor ze hun toevlucht zochten bij vrouwelijk personeel. Bepaalde van die huishoudsters genoten geen goede naam, zo bleek bijvoorbeeld in Linkhout en Neerwinden. Zolang er geen schandaal ontstond, leken vele parochianen weinig aanstoot te nemen aan de aanwezigheid van zulke vrouwen en hun eventuele verhouding met de pastoor. Wanneer de pastorsmeiden zich echter te bazig gedroegen, zoals in Gooik, Dilbeek of Neerwinden, of wanneer ze met hun meester luide scheldpartijen op straat hielden zoals in Laar, was het een andere zaak. Dan aarzelden de parochianen niet om – bijvoorbeeld bij de dekenale visitaties – hun grieven over dergelijke toestanden aan de kerkelijke overheid kenbaar te maken.

Net als de priesters deden bepaalde meiden vaak heel wat moeite om hun relatie met hun meester te verbergen en zo schandaal te vermijden. In Ternat huwde de zwangere meid van pastoor Truyts met diens broer in een poging de geruchten over een mogelijke verhouding met de clericus de kop in te drukken. De in opspraak gekomen huishoudster van Martinus Aegidii van Linkhout beweerde bij hoog en bij laag dat de dorpsheer niets te maken had met het onwettige kind dat ze baarde in zijn pastorie. Bij haar ondervraging door de officialiteit bleek Barbara Noé alles behalve loslippig te zijn over haar relatie met pastoor Stas uit Neerwinden. Zowel zij als Cecilia Ulens bedienden zich van allerlei smoesjes om hun toegenomen buikomvang te verklaren. De reden voor al die moeite was wellicht de kwetsbare situatie waarin al deze dames zich bevonden. Enerzijds bracht hun relatie met de plaatselijke zieleherder in zekere zin sociale promotie met zich. Anderzijds verschaftte een dergelijke verhouding, in tegenstelling tot het klassieke huwelijk, geen zekerheid. Als de kerkelijke overheid erachter kwam, kon het van de ene op de andere dag gedaan zijn. De vrouwen hadden er bijgevolg zelf alle baat bij dat hun relatie niet aan het licht kwam.

Binnen het fenomeen van celibaatsschendingen bleek de lokale gemeenschap vaak een beslissende rol te spelen. Vele klachten over onkuise clerici waren rechtstreeks of onrechtstreeks van hen afkomstig. Ook voor die gemeenschap hadden historici lange tijd weinig oog, hoewel hun stem wél geregeld in de bronnen opdook. Het heeft er alle schijn naar dat vele parochianen weinig aanstoot namen aan de discrete verhouding van hun pastoor met een vrouw uit – om een hedendaagse term te gebruiken – de vierde wereld. Anders was het wanneer er schandaal dreigde op te duiken, zoals in Neerwinden, of wanneer de pastoor een gevaar betekende voor de vrouwen van zijn mannelijke parochianen. Zulke situaties betekenden in beide gevallen een aantasting van de eer en de orde in de gemeenschap. Een aantal klachten over onkuise pastoors leken ook verband te houden met andere gebreken die de geestelijken vertoonden op pastoraal vlak. In Hoeilaart bleek kapelaan Van Nijverzeel naast een uitgesproken rokkenjager ook een eerste klas fuiver te zijn en in Veltem liet pastoor Eyens het na op regelmatige tijdstippen te preken. Naarmate de zeventiende eeuw vorderde, bleek de gemeenschap zich overigens heel wat minder tolerant tegenover celibaatsschendingen op te stellen dan tevoren het geval was. Wellicht speelde de toeëigening van de Tridentijnse normen – die het beeld van de celibataire pastoor propageerden – hierbij een belangrijke rol. Die internalisering bij de parochianen ging gepaard met een steeds groter wordende mondigheid, zeker nadat de ontkerkelijking in de achttiende eeuw een aanvang nam. Dit blijkt duidelijk uit het dossier Stas, waar de getuigen vaak geen blad voor de mond namen wanneer ze verhaalden over de seksuele escapades van hun dorpsheer. In dezelfde zaak bleek uit het liedje over deken De Brie dat de gemeenschap op het einde van het Ancien Regime min of meer openlijk de spot dreef met onkuise pastoors. ‘Dat mijn heer Pastoor was papa’ zongen de kwajongens openlijk

in de straten van Landen.³⁹⁸ De tijd dat clerici zonder meer in openlijk concubinaat konden leven, bleek nu duidelijk voorgoed verleden tijd.

* * *

Na deze studie over de seksualiteitsbeleving van de vroegmoderne parochiegeestelijkheid in het aartsbisdom blijven er nog heel wat vragen open. Uitbreiding van het onderzoek, zowel geografisch, thematisch als qua bronnenmateriaal, zou bepaalde conclusies kunnen bevestigen, nuanceren of zelfs weerleggen. Zo zouden de andere bisdommen van de Mechelse kerkprovincie in het onderzoek betrokken kunnen worden. Niet alleen de parochieclerus kreeg af te rekenen met een verstrengde naleving van het celibaat. Ook de vele regulieren in de Zuidelijke Nederlanden moesten een plaats zoeken binnen het normatieve kader dat de katholieke hervorming schiep, wat niet altijd even vlot verliep. Naast het hier gebruikte bronnenmateriaal zou de historicus eveneens beroep kunnen doen op onder meer boedelinventarissen, testamenten en literaire bronnen om het beeld te verfijnen. Dergelijk onderzoek zou verder kunnen aantonen in welke mate het priestercelibaat op het einde van de achttiende eeuw voldeed aan het ideaalbeeld dat Trente 250 jaar eerder voorop had gesteld.

³⁹⁸ Zie bijlage 1.

Bibliografie

1. BRONNEN

A. *Onuitgegeven bronnen*

ANDERLECHT, RIJKSARCHIEF

Synodaal hof van de Koudenberg

Nr. 38 : proces tegen de pastoor van Neerwinden, Georgius Stas

BRUSSEL, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

Raad van State en Audiëntie

Nr. 1944/3: Nicolaas Asbroeck

LOUVAIN-LA-NEUVE, RIJKSARCHIEF

Kerkarchief Brabant

Nr. 9065: proces tegen de pastoor betreffende de staat van de pastorie

MECHELEN, AARTSBISSCHOPPELIJK ARCHIEF

Aartsbisschoppen

Nr. 181: misbruiken bij de clerus, 6 maart 1643

Acta Vicariatus

Nr. 78, klachten over *sollicitatio*.

Mechliniensia

Nr. 3: *acta episcopatus*, 9 januari 1597-13 december 1600

Parochialia Neerwinden

Registrum Pastorum

Visitationes decanales districtus Leeuwnensis S. Leonardi, 1759

Officialiteit

Nr. I.6: boeten (recht tot oplegging): geldboeten, verbanning, bedevaarten, excommunicatie, galeistraffen

Nr. XI: *clerici incontinentes et rixosi*

-Proces Martinus van Nijverzeel

-Proces Domien Spengler

-Proces Lieven N.

-Getuigenis Modesta Dubois

Nr. III : officialiteit van Brabant, 1510-1794

-Proces Gregorius Eyens

-Proces Petrus Loijens

-Proces Jan Piers

B. Uitgegeven bronnen en eigentijdse werken

BOSSEMIUS, M., *De clericorum cum foeminis cohabitatione, licitane ea sit an non, tractatus ethicus, in quinque distinctus sermones*, Douai, 1586.

CUYCKIUS, H., *De concubinariis pastoribus nullius necessitatis praetextu in ministerio tolerandis, ad D. Georgium Eleutherium paraenetica epistola*, Leuven, 1601.

CUYCKIUS, H., *De ecclesiarum rectoribus, an recte dicant, praestare concubinarios quam nullos haberi pastores, exegetica tractatio*, Leuven, 1601.

CUYCKIUS, H., *Speculum concubinariorum*, Leuven, 1601.

DE RAM, P.F.X., *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato concilio Tridentino usque ad concordatum anni 1801*, Mechelen, 1828-1858, 4 dln.

DENZINGER, H., *Symboles et définitions de la foi catholique*, Parijs, 2001.

LAPORTE, J., *De bevolking van Neerwinden en Wange in de 18de eeuw. Bewerking van de oude parochieregisters en de bevolkingstelling van 1693*, Brussel, 1978.

LINDANUS, W., *De Apostolico Virginitatis Voto, Atque Evangelico Sacerdotum Caelibatu*, Keulen, 1577.

SCHROEDER, H. J., *Canons and Decrees of the Council of Trent*, Rockford, 1978.

2. WERKEN

ALESSI, G., 'Foro ecclesiastico: l'area italiana', B. DURAND (red.), *Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIII siècles)*, Lille, 2005, 83-99.

ARMSTRONG-PARTIDA, M., 'The Tradition of Clerical Concubinage in the Spanish Church', in *Viator*, 40 (2009), 221-253.

BARNES, A., 'The Social Transformation of the French Parish Clergy', B.B. DIEFENDORF (red.), *Culture and identity in early modern Europe*, Ann Arbor, 1993, 39-57.

BECKER, T.P., *Konfessionalisierung in Kurköln: Untersuchungen zur Durchsetzung der katholischen Reform in den Dekanaten Ahrgau und Bonn anhand von Visitationsprotokollen 1583 – 1761*, Bonn, 1989.

BECKER-HUBERTI, M., *Die Tridentinische Reform im Bistum Münster unter Fürstbischof Christoph Bernhard v. Galen, 1650 bis 1678: ein Beitrag zur Geschichte der katholischen Reform*, Münster, 1978.

BEJCZY, I., *Een kennismaking met de middeleeuwse wereld*, Bussum, 2004.

BELL, R.M., 'Telling Her Sins: Male Confessors and Female Penitents in Catholic Reformation Italy', L. L. COON, K.J. HALDANE en E.W. SOMMER (red.), *That gentle strength: historical perspectives on women in Christianity*, Charlottesville, 1990, 118-133.

BERGÉ, K., *Kerkelijk leven in de landelijke dekenij Deinze (1661-1762)*, Leuven, 1981.

BERNSTEIN, D., 'Parish Priests in Late Medieval Cortona: The Urban and Rural Clergy', in *Quaderni di Storia*, 4 (1997), 165-193.

BIJSTERVELD, A.J.A., *Laverend tussen Kerk en wereld. De pastoors in Noord-Brabant 1400-1570*, Amsterdam, 1993.

BINZ, L., 'La fin du Moyen Age (1260-1535)', H. BAUD (ed.), *Le diocèse de Genève-Annecy*, Parijs, 1985, 50-97.

BJORKLUND, N.B., "'A Godly Wyfe Is an Helper": Matthew Parker and the Defense of Clerical Marriage', in *The Sixteenth Century Journal*, 34 (2003), 347-365.

- BOCCACCIO, G., en DENISSEN, F. (vert.), *Decamerone*, Amsterdam, 2004.
- BOECKX, K., 'De zeven zonden van de geestelijkheid', M. BLEYEN en J. VERBERCKMOES (red.), *Humor met een verleden*, Leuven, 2006, 213-236.
- BOLOGNE, J. C., *Histoire du célibat et des célibataires*, Parijs, 2004.
- BOSTOEN K., 'Broer Cornelis en zijn historie: een politieke satire', in *Literatuur: magazine over Nederlandse letterkunde*, 1 (1984), 254-261.
- BOUQUILLON, T., 'Les théologiens de Douai', in *Revue des sciences ecclésiastiques*, XLII (1880), 238-259.
- BOUTE, B., 'Regnum, Sacerdotium en Studium in de vroegmoderne periode. Het voorbeeld van de Leuvense benoemingsprivileges 1483-1573', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 7 (1998), 154-179.
- BROES, W., *Norbertijnen in parochiedienst: de abdij van 't Park, haar parochies en pastoors in de 17de eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1979.
- BRONCKAERS, T., *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702). Een bijdrage tot de studie van het religieus leven in het aartsbisdom Mechelen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1980.
- BRUNDAGE, J.A., *Law, sex and Christian society in medieval Europe*, Chicago, 1987.
- BUCKWALTER, S.E., *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*, Gütersloh, 1998.
- CARLIER, M., *Kinderen van de minne? Bastaarden in het vijftiende-eeuwse Vlaanderen*, Brussel, 2001.
- CARLSON, E.J., 'Clerical Marriage and the English Reformation', in *The Journal of British Studies*, 31 (1992), 1-31.
- CEYSSENS, L., 'Hendrik Calenus, pastoor van Asse', in *Ascania, driemaandelijks tijdschrift voor Asse*, 4 (1961), 15-50.
- CEYSSENS, L., 'Jacques Boonen face au laxisme pénitentiel', in *Bulletin de la Société des Amis de Port-Royal*, 9 (1958), 9-51.

CEYSSENS, L., 'L'accession de Jacques Speecq au décanat de Saint-Pierre à Louvain', in *Bijdragen tot de Geschiedenis, inzonderheid van het oud hertogdom Brabant*, 11 (1959), 157-176.

CEYSSENS, L., 'La publication de la seconde bulle contre Jansenius', in *Augustiniana : revue pour l'étude de Saint Augustin et de l'Ordre des Augustins*, 7 (1957), 389-426.

CHEATHAM, K., 'Let Anyone Accept This Who can: Medieval Christian Virginity, Chastity and Celibacy in the Latin West', C. OLSON (red.), *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, 85-107.

CHRISPEELS, P., *Kerkelijk leven in de dekenij Sint-Pieters-Leeuw (1573-1795)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1972.

CLASSEN, A., 'Anticlericalism in Late Medieval German Verse', P.A. DYKEMA en H.A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, 91-114.

CLEEMPUT, M., *De tegennatuurlijke afdrijving van een onvolmaect kindt: abortus in de Zuidelijke Nederlanden van de zestiende tot de achttiende eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997.

CLOET, M., 'De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), 3-27.

CLOET, M., 'Een antifeministische cantilene uit de XVIIde eeuw', in *De Leiegouw*, 5 (1963), 53-60.

CLOET, M., *Het Kerkelijk Leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIde eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968.

CLOET, M., BOSTYN, N., en DE VREESE, K., *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989.

COLLIN, L., 'Jean-Baptiste Lavaut (1834-1900), archivaris van het bisdom Gent', J. DE ZUTTER (red.), *Qui valet ingenio: liber amicorum Johan Decavele*, Gent, 1996, 109-133.

COPPENS, J. (red.), *Sacerdoce et celibat: études historiques et théologiques*, Gembloux, 1971.

- DALY, M., *The church and the second sex*, Londen, 1968.
- DARROL BRYANT, M., 'Celibacy and the protestant traditions', in C. OLSON (red.), *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, 10-131.
- DE BROUWER, J., *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, Tielt, 1971-1972, 2 dln.
- DE BRUIJN, J., *Geschiedenis van de abortus in Nederland: een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979*, Groningen, 1979.
- DE KEYSER, P. (red.), *Van den Vos Reynaerde*, Antwerpen, 1984.
- DE LA HAYE, R., en HAMANS, P.W.F.M., *Bisdom langs de Maas : geschiedenis van de kerk in Limburg*, Maastricht, 2009.
- DE PUE, P., *Geschiedenis van het oud dominikanen klooster en college te Vilvoorde*, Gent, 1978.
- DE RAEYMAECKER, K., *Het godsdienstig leven in de landdekenij Antwerpen 1610-1650*, Leuven, 1977.
- DELASSELLE, C., 'Abandons d'enfants à Paris au XVIIIème siècle', in *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, 30 (1975), 187-218.
- DENZLER, G., *Das Papsttum und der Ambtszölibat*, Stuttgart, 1973.
- DEREGNAUCOURT, G., *De Fénelon à la révolution : le clergé paroissial de l'archevêché de Cambrai*, Lille, 1991.
- DEREGNAUCOURT, G., 'Les déviances ecclésiastiques dans les anciens diocèses des Pays-Bas méridionaux aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles : répression, ecclésiologie et pastorale', B. GARNOT (red.), *Le clergé délinquant (XIIIe-XVIIIe siècle)*, Dijon, 1995, 65-95.
- DRESEN-COENDERS, L., *Het verbond van heks en duivel: een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden*, Baarn, 1983.
- DROS, I., *Griekse mythen*, Amsterdam, 2006.

DUERLOO, L., en THOMAS, W., (red.), *Albrecht en Isabella 1598-1621*, catalogus, Turnhout, 1998.

DUERLOO, L., en THOMAS, W., (red.), *Albrecht en Isabella 1598-1621: essays*, Turnhout, 1998.

DUERLOO, L. 'Pietas Albertina: dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijk gezag', in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 112 (1997), 1-18.

DUERLOO, L., en WINGENS, M., *Scherpenheuvel: het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven, 2002.

Een pastoor te Laar in de XVIIIde eeuw, s. 1., 1986.

ENCARNACIÓN, K. R., 'The Proper Uses of Desire: Sex & Procreation in Reformation Anatomical Fugitive Sheets', in A.L.MCCLANAN en K.R. ENCARNACIÓN (ed.), *The material culture of sex, procreation and marriage in premodern Europe*, New York, 2002, 221-250.

ERKENS, M., *Beknopte synthese van de geschiedenis van Hoeilaart*, Hoeilaart, 1985.

FAIRCHILD, C. C., *Domestic enemies: servants and their masters in old regime France*, Baltimore, 1984.

FLÜCHTER, A., *Der Zölibat zwischen Devianz und Norm: Kirchenpolitik und Gemeindealltag in den Herzogtümern Jülich und Berg im 16. und 17. Jahrhundert*, Keulen, 2006.

FLÜCHTER, A., 'Pastor Lauffs und die Frauen: Sexualität und Konflikt in einer frühneuzeitlichen Gemeinde', C. DARTMANN, M. FÜSSEL en S. RÜTHER (red.), *Raum und Konflikt: zur Symbolischen Konstituierung gesellschaftlicher Ordnung in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Munster, 2004, 151-169.

FONCKE, R., 'Mechelsche Folklore: Een heksenproces ten jare 1601', in *Mechlinia*, 4 (1925), 121-124.

FORSTER, M. R., *The Counter-Reformation in the Villages: Religion and Reform in the Bishopric of Speyer*, Ithaca, 1992.

FRUYTIER, J., 'Bossem, Mathias van', *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 10 dln., Leiden, 1911-1937.

FUDGE, T.A., 'Incest and Lust in Luther's Marriage: Theology and Morality in Reformation Polemics', in *The Sixteenth century Journal*, 34 (2003), 319-345.

FULKERSON, M.M., 'Sexism as Original Sin: Developing a Theocentric Discourse', in *Journal of the American Academy of Religion*, 59 (1991), 653-676.

GAUDEMET, J., 'Le célibat ecclésiastique: le droit et la pratique du XIe au XIIIe siècle', in *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, 99 (1982), 4-29.

GÉLIS, J., 'Sexualité des prêtres et discipline de l'Église dans l'ancien diocèse de Sens au XVIIIe siècle : l'exemple du chanoine Desforges d'Étampes', L. FELLER (ed.), *Contrôler les agents du pouvoir : actes du colloque, 30, 31 mai et 1er juin 2001, à l'Université de Marne-la-Vallée*, Limoges, 2004, 233-244.

HALICZER, S., *Sexuality in the confessional: a sacrament profaned*, Oxford, 1996.

HALKIN, L.-E., 'Erasmus et le célibat sacerdotal', in *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses*, 57 (1977), 497-511.

HALKIN, L.-E., *Le cardinal de la Marck, prince-évêque de Liège (1505-1538)*, Luik, 1930.

HARLINE, C., *De verzoekingen van zuster Margriet: het Vlaamse kloosterleven in de zeventiende eeuw*, Antwerpen, 1997.

HARLINE, C., en PUT, E., 'A Bishop in the Cloisters: The Visitations of Mathias Hovius (Malines, 1596-1620)', in *The Sixteenth Century Journal*, 22 (1991), 611-639.

HENDRIX, S., 'Considering the clergy's side', P. A. DYKEMA en H. A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, 449-459.

HENGST, K., *Kirchliche Reformen im Fürstbistum Paderborn unter Dietrich von Fürstenberg, 1585-1618: ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und Katholischen Reform in Westfalen*, Paderborn, 1974.

HOLLAND, G., 'Celibacy in the Early Christian Church', C. OLSON (red.), *Celibacy and religious traditions*, New York, 2007, 65-83.

HSIA, R.P.-C., *The world of Catholic Renewal, 1540-1770*, Cambridge, 2005.

HUOVINEN, A., 'Zwischen Zölibat, Familie und Unzucht. Katholische Geistliche in Andalusien am Ende des Ancien Regime', in *L'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, 9 (1998), 7-25.

JEDIN, H., *Einführung*, in A. FRANZEN, H. MOLITOR en H.-E. SPECKER, *Die Visitation im Dienst der Kirchlichen Reform*, Münster, 1977, 4-9.

JEDIN, H., *Geschichte des Konzils von Trient*, 4 dln., Freiburg, 1949-1975.

JONKERS, E. J., 'De strijd om het celibaat van geestelijken van de vierde tot de tiende eeuw in het westen volgens de concilies', in *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 57 (1977), 129-144.

KELLEHER, M., 'Like Man and Wife: Clerics' concubines in the diocese of Barcelona', in *Journal of Medieval History*, 28 (2002), 349-360.

KUIPER, E. T., *Het Geuzenliedboek: naar de oude drukken*, Zutphen, 1924-1925.

LABOUVIE, E., 'Geistliche Konkubinate auf dem Land. Zum Wandel von Ökonomie, Spiritualität und religiöser Vermittlung', in *Geschichte und Gesellschaft*, 26 (2000), 105-127.

LAMBERT, V., en MILIS, L., 'De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename 1645-1655. Het vervolg', in *Handelingen van het genootschap voor Geschiedenis*, 132 (1996), 165-174.

LAQUA, S., 'Concubinage and the Church in early Modern Münster', in *Past and Present*, 55 (2006). 72-100.

LAVEN, M., 'Sex and Celibacy in Early Modern Venice', in *Historical Journal*, 44 (2001), 865-888.

LE ROY LADURIE, E. *Montaillou, een ketters dorp in de Pyreneeën (1294-1324)*, Amsterdam, 1986.

LEA, H.-C., *An historical sketch of sacerdotal celibacy in the Christian Church*, Boston, 1884.

LEMMENS, M., 'Hendrik Calenus (1583-1653): Contrareformist en Jansenist', in *Ascania: tijdschrift over Asse, zijn streek en zijn mensen*, 28 (1985), 29-84.

L'HOMME, A., 'Een Landenaar, Jean Ferdinand Sentelet, rector van de Leuvense universiteit', in *Ons Landens erfdeel*, 16 (1993), 20-33.

L'HOMME, A., *Het kanton Landen in tijden van onrust, 1789-1815*, Landen, 2006.

LINEHAN, P., 'Segovia: a 'frontier' diocese in the thirteenth-century', in *The English Historical Review*, 96 (1981), 481-508.

LIPS, E.J.G., 'De Brabantse geestelijkheid en de andere sekse. Een onderzoek naar celibaatschendingen bij de Brabantse parochiegeestelijkheid in de vijftiende en zestiende eeuw', in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 102 (1989), 1-30.

LOTTIN, A., *Lille: citadelle de la contre-réforme? (1598-1668)*, Duinkerken, 1984.

LYNCH, J., *The medieval Church: a brief history*, Londen, 1992.

MAKOWSKI, E. M., *Canon law and cloistered women: Periculosus and its commentators 1298-1545*, Washington, 1997.

MATHIEU, M., 'Le privilège du for en matière criminelle en France à la fin du Moyen Age (XIVe-XVe siècles)', B. DURAND (red.), *Justice pénale et droit des clercs en Europe (XVIe-XVIII siècles)*, Lille, 2005, 27-35.

MARIEN, M.E., en VERBESSELT, J., *Geschiedenis van Hoeilaart van steentijdperk tot middeleeuwen*, Hoeilaart, 1974.

MARNEF, G., 'Een maat voor niets? De episcopaten van Granvelle en Hauchin (1559-1596)', J. DE MAEYER, E. PUT e.a. (ed.), *Het Aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, Antwerpen, 2009, 63-97.

MARNEF, G., 'Een religieuze leefwereld aan de basis. Het beeld van Mechelse hekserijprocessen uit het midden van de zeventiende eeuw', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 11 (2002), 289-301.

MILIS, L., *De indiscrete charme van Jan Schuermans, pastoor van Ename 1645-1655*, Antwerpen, 1994.

Moderne Devotie: figuren en facetten. Tentoonstelling ter herdenking van het sterfjaar van Geert Grote 1384-1984, Nijmegen, 1984.

MONTEIRO, M., 'Een maagd zonder regel is als een stuurman zonder schip. Richtlijnen voor geestelijke maagden in de Noordelijke Nederlanden in de zeventiende

eeuw', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 1 (1992), 332-351.

MORREN, T., *Het dekenaat Diest (1599-1700). Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het aartsbisdom Mechelen*, Leuven, 1993.

MOSER-RATH, E., *Lustige Gesellschaft: Schwank und Witz des 17. und 18. Jahrhunderts in kultur- und sozialgeschichtlichem Kontext*, Stuttgart, 1984.

MUCHEMBLED, R., *Société et mentalités dans la France moderne XVIe-XVIIIe siècle*, Parijs, 1990.

MUYLAERT, B., *Vondelingen in Vlaanderen tijdens de 17de en 18de eeuw (1600-1794)*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1997.

PARISH, H. L., *Clerical marriage and the English Reformation: precedent, policy and practice*, Aldershot, 2000.

PENDERS, F., *De dekenij Herentals (1660-1673). Bijdrage tot de studie van het kerkelijk leven in het bisdom Antwerpen*, Leuven, 1993.

PLEIJ, H., en VAN KAMPEN, H., *De pastoor van Kalenberg: een laatmiddeleeuwse anekdotenverzameling*, Muiderberg, 1981.

POWER, K., *Veiled desire: Augustine's writing on women*, Londen, 1995.

PRICKE, W.J., 'Levensbeschrijving van de 14 Roermondse bisschoppen', in *Limburgs verleden: geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815*, 2 dln., Maastricht, 1960-1967, 583-650.

PUT, E., 'Het elan van de katholieke hervorming. Nieuwe structuren, nieuwe standaarden (1596-1648)', J. DE MAEYER, E. PUT e.a. (ed.), *Het Aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis*, Antwerpen, 2009, 98-146.

PUT, E., 'Standenongelijkheid in strafzaken: geestelijken voor Zuid-Nederlandse en Luikse officialiteiten (16de-18de eeuw)', J. OCKELEY, J.D. JANSSENS e.a. (red.), *Recht in geschiedenis: een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd: aangeboden aan prof. dr. Fernand Vanhemelryck*, Leuven, 2006, 285-296.

PUT, E., en HARLINE, C., *Verloren schapen, schurftige herders: de helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven, 2002.

QUAGHEBEUR, T., 'Posttridentijnse benoemingsprocedures voor pastoors in het aartsbisdom Mechelen (1586-1786)', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), 350-369.

RAHIER, B., *Kroniek van Neerwinden van 976 tot 1982*, Neerwinden, 1990.

RHODES, E., 'Y Yo Dije, 'Sí señor'. Ana Domenge and the Barcelona Inquisition', M. GILES (ed.), *Women in the Inquisition: Spain and the New World*, Baltimore, 1999, 134-154.

ROEGIERS, J., *The Louvain Faculty of theology 1432-1797: short summary of a course*, Leuven, 2007.

RO TSAERT, K., *Tussen Eva en Maria: de vrouw volgens predikanten van de 17de en 18de eeuw*, Aartrijke, 1992.

SARRION MORA, A., *Sexualidad y confesion: la sollicitation ante el tribunal del Santo Oficio (siglos XVI-XIX)*, Madrid, 1994.

SCHELSTRAETE, C., 'Dienstpersioneel in Vlaanderen 1700-1850', in *Spiegel Historiael*, 21 (1986), 72-81.

SCHNABEL-SCHÜLE, H., 'Distanz und Nähe. Zum Verständnis von Pfarren und Gemeinden im Herzogtum Württemberg vor und nach der Reformation', in *Rottenburger Jahrbuch*, 5 (1986), 339-348.

SCHORN-SCHÜTTE, L., 'Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe', in *Central European History*, 33 (2000), 1-39.

SCHROYENS, R., *Het godsdienstig leven in het Districtus Civitatensis Mecheliensis in de 17de en 18de eeuw (1643-1796): bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het aartsbisdom Mechelen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1983.

STORME, H., *Die trouwen wil voorsichtelijk: predikanten en moralisten over de voorbereiding op het huwelijk in de Vlaamse bisdommen (17de-18de eeuw)*, Leuven, 1992.

THOMAS, W., 'De contrareformatie en het probleem van de seksualiteitsbeleving van de katholieke geestelijkheid in het 17de-eeuwse Spanje', E. PUT, M.J. MARINUS en H. STORME (red.), *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd, aangeboden aan Michel Cloet*, Leuven, 1996, 147-161.

THONISSEN, J.J., 'Cuyck, Henri van', *Biographie nationale*, 44 dln., Brussel, 1914-1920.

TOEBAK, P., 'Het kerkelijk-godsdienstige en culturele leven binnen het noordwestelijk deel van het hertogdom Brabant (1597-1609): een typering', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 1 (1992), 124-143.

VAN BILSEN, T.J.C., *Huwelijk en kerkelijk ambt. De houding van de katholieke kerk ten aanzien van huwelijk, huwelijksbeleving, onthouding en celibaat van de ambtsdragers der kerk*, Hilversum, 1982.

VAN BUYTEN, L., *Drie doopregisters van de Leuvense vondelingen 1745-1797*, Leuven, 1981.

VAN DE STEENE, C., *Satan en zijn trawanten volgens de achttiende-eeuwse predikatie*, Aartrijke, 1991.

VAN ENGEN, J., 'Late Medieval Anticlericalism: The Case of the New Devout', P.A. DYKEMA en H.A. OBERMAN (ed.), *Anticlericalism in late medieval and early modern Europe*, Leiden, 1993, 19-52.

VAN BEUNINGEN, P.T., *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop: bijdrage tot zijn biografie 1525-1576*, Assen, 1966.

VAN KIEL, H., *Priesters en gelovigen in de dekenij Lier (1603-1661)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1988.

VAN WYHE, C., 'Court and Convent: The Infanta Isabella and Her Franciscan Confessor Andrés de Soto', in *The Sixteenth Century Journal*, 35 (2004), 411-445.

VANDENGHOER, C., *De rectorale rechtbank van de oude Leuvense universiteit (1425-1797)*, Brussel, 1987.

VANDERICK, F., *Het kerkelijk leven in de 40 landelijke parochies van de dekenij Leuven (1598-1640)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1977.

VANHEMELRYCK, F., *Heksenprocessen in de Nederlanden*, Leuven, 1982.

VANHEMELRYCK, F., 'Misdrijven in Brabant voor de kerkelijke en wereldlijke rechter', J. OCKELEY, R. VAN UYTVEN e.a., *Aspecten van de kerkelijke geschiedenis van het hertogdom Brabant*, Leuven, 2002, 177-256.

VANYSACKER, D., 'Het aandeel van de Zuidelijke Nederlanden in de Europese heksenvervolging (1450-1685). Een status quaestionis', in *Trajecta: tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), 329-349.

VARENBERGH, E., 'Lindanus, Guillaume-Damase', *Biographie nationale*, 44 dln., Brussel, 1914-1920.

VERBERCKMOES, J., *Schertsen, schimpen en schateren: geschiedenis van het lachen in de Zuidelijke Nederlanden, zestiende en zeventiende eeuw*, Nijmegen, 1998.

VERGAUWEN, D., *Over de schreef: Middeleeuwse priesters voor de rechter*, Leuven, 2004.

WAUTERS, B., 'De opkomst en de ontwikkeling van de pauselijke nuntiatuur. Het voorbeeld van de Nederlanden in de zestiende en zeventiende eeuw', P. VAN KEMSEKE (red.), *Diplomatieke cultuur*, Leuven, 2000, 87-103.

WAUTERS, B., *Recht als religie: canonieke onderbouw van de vroegmoderne staatsvorming in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 2005.

WEBER, A., *Teresa of Avila and the rhetoric of femininity*, Princeton, 1990.

WEMANS, G., *250 jaar Gertrudisparochie Landen (1759-2009)*, Leuven, 2009.

WILLOCX, F., *L' introduction des décrets de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven, 1929.

YOST, J.K., 'The Reformation Defense of Clerical Marriage in the Reigns of Henry VIII and Edward VI', in *Church History*, 50 (1981), 152-165.

ZEMON DAVIS, N., *Society and culture in early modern France*, Londen, 1975.

Bijlage 1: het spotlied over deken De Brie

Liedeken met gemengde stemmen

Wie wildt hooren een nieuw Liet
vandat tot Landen is geschiet
van een seer weerdigh man
die ick wel noemen kan
die in den hoff promeneren gonck
die hertekens plucken gonck
langhs de Blomme stronck

Het eerste woort sprack mijn heer de Brie
ach mijn seer schoon en lieve Anne Marie
hoe komt gij mij hier te voegen staen
mijn hert opent als ick uw schoon aensien gaen
want door de gelantheijt van uw Bruijne oogen en schoon hair
mijn verstandt daerop stiel gaen staen

Als den werckman den hoff voerde vol kaeijen
Anne Marie een sieckte kreegh
den Pastoor sijde Anne Marie gij sult reijen
opden krijwaegen gelijk ick gisteren pleegh
Langhs den hof wil ick u voeren alhier
tot uwen en mijn plaisier

Mijn heer Pastoor quamp op een kaije te treden
schooff uijt en viel op de Meijtes leden
en seijde Anne Marie t'is een confues
dat alle menschen dit saeghen
die stonden om de haegen. falderlala

Wat daernaer sprack sij mijn heer Pastoor de Brie
hoe wildt gij mij dwinghen alhier
waer ick mijn Eer sou verliesen
Neen Anne Mariken laet mij maer niesen
hondert guldens tell ick in uwen schoot
voort' plaisir dat gij sult sijn aen mijnen cloot
als de muijs in de val sou gaen antwoordt sij fijn
sij moet den voet chapperen of kregen sijn

Toen sprack mr. Pastoor de Brie

noijt sal jet valken Anne Marie
wilt u aenstonts retireren maer
als mijnen natuer sal volghen naer
toe sprack sij mijn heer den Pastoor aen
wildt gij mij tot de helle beweijlen gaen
ach Anne Marie helpt mij uijt de pijn
het quaet en is soo groot niet als men mejne

Anne Mariken was gekomen soo verre
dat haeren dicken Buijck quam te scherre
een jeder sprack Anne Marie Bemint
waer van gaet gij gelaeden lief kint
Lieven mensch antwoorden sij
ick en weet niet wat geschiet is mij
ofte waeter is dat ick soude laeden

Ten liep noch niet drij daegen daernaer
Anne Marie kreegh de pijn van Baer
Sij liep langhs de straeten soo kromme
Loopt loopt pape hoer alomme
het is t' water dat ick draege omme.
falderlala.

Den Broeder die dit saegh heel verslaegen stont
en spraeck aen sijne suster geschont
gij eene getrouwde vrouwe nu verbeldt
ach seijde sij ick hebbe gesien naer t' geldt
ick sal zeggen, sweijght die den vaeder is
het is mijn heer pastoor te Landen fris

als sij vande pijn was verlost
heeft hij ontfangen, gelijk hij kost
t' kindeken, en ras gegaen
naer den pastoor om te seggen aen
dat mijn heer Pastoor was papa faderlala

Den Pastoor seer verslaegen stont
als dit hem wierdt aengekondt
wildt togh sweijgen seijde hij
ick neme alle schaede tot mij
en daer mede sal ick u geve
een somme geldt om u bij te leven

soo langh u leven dueren sal

Nu Jonckheijt sich niemant stoort
maer naer t' sermoon wel hoort
dat preckt onsen pastoor niet op den stoel
maer int' Bedde op den Mijtens doel. falderlala

Sit finis